

**Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék**

**Az E/3. birtokos személyjel vizsgálata a korai
ómagyar kori helynevekben
és kései ómagyar kori közszavakon**

Témavezető:

Rác Anita

egyetemi docens

Készítette:

Kovács Réka

történelem-magyar osztatlan tanárszak

Debrecen, 2020

Tartalom

1. A dolgozat célja	2
2. A birtokos jelölés rendszerének kialakulása és az E/3. birtokos személyjel története	3
3. Tőtípusok és a toldalék alakváltozatai	7
4. Kutatási előzmények a településnevek körében	17
5. Az E/3. birtokos személyjel a korai ómagyar kori helynevekben	24
6. Az E/3. birtokos személyjel a Jókai-kódexben.....	35
7. Konklúzió	39
Irodalom.....	43

1. A dolgozat célja

A dolgozatomban az E/3. birtokos személyjelet vizsgálom a korai ómagyar kori helynevekben. Néhány éve már foglalkoztam a toldalék névszókhoz való kapcsolódásával és úgy gondoltam, hogy érdemes lenne a helynevekben való megjelenését is megvizsgálni, az így kapott eredményeket a korábbiakkal összehasonlítani.

A munkámban kitérek a személyjelezési rendszer keletkezésére, kutatástörténetének vitás pontjaira, a rendszeren általános jellemzőire. Ezen belül az E/3. birtokos személyjel alaki kérdéseit mutatom be az ősmagyar kortól az ómagyar korig, valamint a funkcionális szerepét is meghatározom. A vizsgálatom során elengedhetetlen a névszótövek alakulásának ismerete, ennek okán szeretném bemutatni azokat a meghatározó folyamatokat, amelyek a tőtípusok változatosságát eredményezték és kihatással voltak a toldalékok kapcsolódására is. Az E/3. birtokos személyjel alakulását is befolyásolta variánsainak az egyes névszótövekhez való viszonya, ezért rövid áttekintést adok a toldalék és a tőtípus kapcsolódásának általános kérdéseiről.

A korai ómagyar korban nagyon gyakran találkozunk olyan helynevekkel, amelyekhez E/3. birtokos személyjel kapcsolódik. Szeretnék egy rövid szakirodalmi áttekintést adni arról, hogy az egyes kutatók hogyan vizsgálták munkáikban a birtokos jelzős szerkezetű helyneveket: milyen funkcionális-szemantikai szerepet tulajdonítanak a birtokos személyjelnek a helynevekben, s hogy milyen kritériumok szerint, miféle kategóriákba sorolják be ezeket a birtokviszonyt kifejező elnevezéseket.

A dolgozatom további részét és saját kutatásom alapját a korai ómagyar kori helynevekben és a kései ómagyar kori közszavakon elvégzett összehasonlító nyelvi elemzés adja, amelyben az E/3. birtokos személyjel kapcsolódását vizsgálom. A helynevek szószerkezeti elemzéséhez összeállított névkorpuszom forrásaként használtam fel a HOFFMANN ISTVÁN szerkesztésében 2005-ben megjelent *Korai magyar helynévszótárt* (KMHsz.) és a *Helynévtörténeti adatok az ómagyar korból* 2–4. kötetét HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerkesztésében. Az általam kigyűjtött, birtokos személyjellel ellátott helynevekből egy adatbázist készítettem. Az adatbázis 1159, E/3. birtokos személyjellel

ellátott helynevet tartalmaz a korai ómagyar korból, 1350 előtti időből fennmaradt forrásokból. A dolgozatomban megvizsgálom, hogy az E/3. birtokos személyjel variánsai hogyan kapcsolódnak a helynevek utótagjaihoz, s hogy melyek azok a sajátosságok, amelyek kapcsolódásukat befolyásolhatják. Ezért igyekeztem nagy figyelmet fordítani az egyes tőtípusokra is: dolgozatomban, elemzem a toldalék egy- és többszótagú tövekhez, a magánhangzóra vagy mássalhangzóra végződő tövekhez való kapcsolódását is. Mindezek mellett a kronológiára is tekintettel vagyok: azt is szeretném megvizsgálni, hogy a személyjel helynevekben való jelenléte megfelel-e a toldalékról mondott általános megállapításoknak.

Egy korábbi dolgozatomban a 15. századból fennmaradt nyelvelmlékünkben, a Jókai-kódexben található, E/3. birtokos személyjellel ellátott szavakat vizsgáltam meg. E munkám megállapításait itt most összehasonlítási alapként szeretném felhasználni: segítségükkel a toldalék közszavakhoz, illetve a helynevekhez történő kapcsolódásának hasonlóságait vagy eltéréseit mutatom be.

2. A birtokos jelölés rendszerének kialakulása és az E/3. birtokos személyjel története

2.1. A birtokos személyjelezés rendszerének kialakulása hosszú időn keresztül vita alapja volt a kutatók között. Két fő álláspont létezett, amely a nyelvészeket két táborra szakította. Az egyik tábor szerint a birtokos személyjelezés nem alapnyelvi eredetű, csupán a fejlődés első lépései kezdődhettek meg ebben az időszakban, és a rendszer fejlődésének lezárulása az egyes nyelvek önálló életében következett be. A másik, és ma már sokkal inkább elfogadott elképzelés, amely szerint a birtokos személyjelezés rendszere keletkezését tekintve uráli eredetű, tehát azt feltételezik, hogy már az alapnyelvben megvoltak ennek a strukturált rendszernek a legfontosabb hozzávalói (BERECZKI 2003: 53).

A birtokos személyjel nyelvtani szerepe nem más, mint hogy megjelöli a birtokszón a birtokos számát és személyét, a megfelelő többesjelekkel kiegészítve pedig a birtok számát is (S. HÁMORI–TOMPA 1972: 533). A birtokos jelölésére az uráli nyelvek az úgynevezett szintetikus eljárást alkalmazzák, szemben az indoeurópai nyelvekkel, akik analitikus módszert

használnak. Ez utóbbiak, ha személyes névmás a birtokos, akkor birtokos névmásokat alkalmaznak. Valamennyi uráli nyelv azonban a szintetikus módszerrel él, azaz az alapnyelvben megtalálható, személyes névmásokból kialakult birtokos személyjeleket használ (SIMONYI 1895: 707). Ezek az alapnyelvi személyes névmások a **mš*, **tš*, **sš* voltak, amelyek a birtokszó után helyezkedtek el, laza kapcsolódással, amíg hangsúlyuk erőteljesebb volt. Ez a szerkesztésmód igen elterjedtnek tekinthető a finnugor alapnyelvben. Az ősmagyar kor elején tehát pl. a *házam* formája *ház én* lehetett. Ekkor még jelöletlen volt a birtokviszony kapcsolata a személyes névmás és a birtokszó között és a szavak szórendje sem volt állandó. Ezt követően elkezdődött az agglutináció, a szerkezet második tagjának csökkent az intenzitása, megrövidült és toldalékká vált (BÁRCZI 1951: 180). A rokon nyelvek segítenek az uráli eredet alátámasztásában, hiszen ezekben a nyelvekben a birtokszóhoz ugyancsak egy birtokos személyjel kapcsolódik, ilyen módon fejezve ki a birtokost. Azok az uráli nyelvek, amelyek a birtokos személyjelezés rendszerét használják, szintén személyes névmásokra vezethetik vissza a jelek eredetét (HAJDÚ 1966: 68). A végleges agglutináció volt az, amely az egyes nyelvek saját életében ment végbe (SZINNYEI 1888: 147). Következésképpen az a mozzanat, hogy a személyes névmásokból személyjel jött létre már az ősmagyar kor eseményei közé datálható (BÁRCZI 1963: 55–56).

Az E/1. és az E/2. esetében a toldalékvégi tövéghangzó eltűnt, ilyen módon történt meg a rövidülés, amelynek végeredménye E/1-ben az *-m*, E/2-ben pedig a *-t*, amely zöngésülés útján *-d*-vé vált, tekintve, hogy homonímia állt fenn: a *-t* ekkor már elfoglalta a tárgyrag és a lokatívusz rag szerepét (BÁRCZI 1963: 55–56).

2.2. A 19. század végén BUDENZ foglalkozott részletesebben az E/3. személyes névmás kezdő mássalhangzójával, és általa vált tudományos körökben is elfogadottá a szókezdő alveoláris *s*- (1887: 192–199). A szókezdő mássalhangzó után MELICH szerint egy *-i* hang állhatott, és miután a teljes tőhöz tapadt névmásból az *s*- végleg eltűnt, csak egy félhangzós *ĩ* maradt belőle, amely a tövéghangzóval párt alkotva diftongussá vált (1918: 230–252). A diftongus monoftongizálódott (*házái* > *házá* ~ *hází*, *kezéj* > *kezé*), ezután az ómagyar kor elejére már *é* ~ *í* hanggá fejlődött, a veláris hangrendű szavakban pedig az *-é* hasonult és *-á* formában jelent meg. Az E/3. birtokos személyjel tehát kezdetben *-á*, *-é* (-

i) volt (BÁRCZI 1951: 188). A szóvégi magánhangzó rövidülését követően (-*á*, -*é*, -*i* > -*a*, -*e*, -*i*) a birtokos személyjellel ellátott szó feltehetően a következőképpen nézhetett ki: pl. *házá* > *háza* ~ *házi* (BÁRCZI 1958: 85). A rövidülés a Halotti Beszéd idejére már megtörtént, de ezeket a hosszú magánhangzókat a mai napig megtaláljuk toldalékok előtt a szótő végén pl. *vizét* (BERRÁR 1957: 45).

2.3. Az ősmagyar korban vált megalapozottá, de az ómagyar korban teljesedett ki az a folyamat, amelynek következtében kialakult a birtokos személyjelezés másik fő típusa: a *j*-s forma. E/3-ben a *j*-s változatok a *-ja* és *-je* voltak.

Ennek előzménye a török és szláv eredetű jövevényszavaink megjelenéséhez kötődik, amelyek tövégi -*á*, -*é* hangokkal kerültek be a nyelvünkbe. Amikor ezekhez a szavakhoz a szintén magánhangzós E/3. birtokos személyjelek hozzákapsolódtak két magánhangzó került egymás mellé, vagyis hiátus keletkezett, pl. **árpáá*, **almáá*. Ezt a nyelvérzék nem tudta elviselni és a hiátust egy *j* hanggal pótolta, amelyből kialakult a toldalék *j*-s formája: **árpáá* > *árpája*, **almáá* > *almája* (BÁRCZI 1951: 188–190).

Az ősmagyar kor végének fontos változása volt továbbá az a folyamat is, amelynek eredményeképpen a β és a γ hangok két magánhangzó közé kerülve, intervokalikus helyzetben kiestek. Ez a kiesés szintén hiátust eredményezett és a hiátustöltő *j* hang megjelenésének ugyancsak kedvezett (SIMONYI 1895: 707–716). A fentebb említett -*á*, -*é*-vel átkerült jövevényszavak által eredményezett hiátus kitöltésére már az ómagyar kor elején sor került, ezekben a szavakban már ekkor megjelent a *j*. A β és a γ hangalakok kiesésének következtében keletkező hiátus kitöltését azonban csak a korszak második felében nevezhetjük általánosnak. Ez az oka annak, hogy a *j*-s forma terjedését sokkal inkább a jövevényszavak következményének tekintik, s a β , γ kiesését csak ennek megerősítéseként értékelik. Ezáltal az a feltételezés is felmerül, hogy a *j*-s forma már az ősmagyar kor végén is létezett (KOROMPAY 1991: 265–267).

2.4. A birtokos személyjelezés rendszerében eleinte egyáltalán nem volt szigorú szabály az egyes és többes szám megkülönböztetésére, sőt, korábban nem is tett különbséget a magyar nyelv az egy és több birtok között és eredetileg a fent említett alakok közül bármelyik vonatkozhatott egyes és többes számra is (BÁRCZI: 1957: 287).

Szintén alapjaiban az ősmagyar korra nyúlik vissza, de majd csak az ómagyar kor kezdetén válik igazolhatóvá az *-i*, mint E/3. birtokos személyjel és az *-i* birtoktöbbsesítő jel grammatikai homonímiája, vagyis kettős értéke, egybeesése. Az *-i* birtoktöbbsesítő jel kutatása is több szálon futott. Korábban azt feltételezték, hogy az *-i* egy finnugor eredetű többsesjel, ezt azonban hamar megcáfolták és egyértelművé vált, hogy az *-i* birtoktöbbsesítő jel az E/3. birtokos személyjel egyik variánsa volt, s ezt a szerepét maga mögött hagyva tért át a birtoktöbbsesítő jel funkciójának betöltéséhez, okozva némi bonyodalmat a kutatók számára (MELICH 1918: 230–252, MÉSZÖLY 1926: 10). Ahogy már fent is ábrázoltam a *házá > háza ~ házi* változást, abból jól látszik, hogy a *házi* a *háza* alakpárja volt, de nem egyértelmű, hogy egy vagy több birtokra utalt, azért, mert mindkettőre utalhatott. Ennek következménye a funkcióhasadás lett, vagyis a szerepek szétváltak. Az egy birtok kifejezése az *-a*, *-e* jelek feladatává vált, míg a több birtokot az *-i* jelölte. Az *-i* a harmadik személyből áterjedt analógiával a többi személyre is, majd a *háza*, *házi* alakok keveredésével jött létre a *házai* forma, amely szintén tovább terjedt analógiával a többi személyre. birtoktöbbsesítő jelek a következő formákban jelentek meg E/3. személyben: *-ai*, *-ei*, *-jai*, *-jei*. Ez a folyamat azonban hosszú ideig tartott és rendkívül sok egybeesést eredményezett, ahol vagy egyértelmű volt az *-i* szerepe, vagy nem. Ezekben az esetekben olyan mentőövekre lehetett hagyatkozni, mint a beszédhelyzet, az egyeztetés, a viszonyító szerepet betöltő nyelvi elemek vagy magának a szónak a jelentése, amelyek a homonímia problémáját megoldották (BÁRCZI 1963: 149–150).

2.5. Az ómagyar kor elején a helynevekben meglehetősen gyakori az *-i* mint az E/3. birtokos személyjel alakváltozata. A helynévi adatokban az *-i* elemzése a legtöbb esetben nem okoz problémát: a leggyakrabban az E/3. birtokos személyjellel azonosítható. Főleg a tulajdonnév jellege az, ami erre utal: hogy a név a valóságelemeket többnyire a maguk egyediségében ragadja meg, tehát leggyakrabban egyes számú. A helynevekben gyakran előfordul, hogy az E/3. birtokos személyjel alakváltozatai közül több egyazon szóalakon belül is megtalálható, pl. KMHsz. 133: 1340>348: *Helgteluky*, 1344: *Helgtelke* (BÉNYEI 2012: 78–79).

Amikor az *-ai/-ei* birtoktöbbsesítő jel kezdett elterjedni, akkor egyúttal megnőtt a számaránya az *-i*-nek is, mint birtokos személyjelnek. Ez a

magyarázata annak, hogy az E/3. birtokos személyjel *-i-s* változata gyakori az egy szótagú tövek mellett. A helynevek tekintetében ez az *erdő* : *erdeje*-féle tőtípusokban fedezhető fel. Ugyanis a 13–14. századi helynevekben hosszú időn keresztül az *-i* (*-ji*) alakban élt pl.: 1341: *Remeteerdey* (KMHsz. 231). A korai ómagyar kor végére azonban az *-i-t* kiszorítja a *-je*: 1330: *Michal hazateteje*. Ebből arra következtethetünk, hogy az *-i* birtoktöbbséítő jellel való homonímiája azt eredményezte, hogy az *-i* mint birtokos személyjel háttérbe szorult. A helyneveinkből is arra következtethetünk, hogy az *-i* birtokos személyjel a korai ómagyar korban igen elterjedt lehetett (KOROMPAY 1991: 280).

3. Tőtípusok és a toldalék alakváltozatai

3.1. A finnugor összehasonlító nyelvészetnek köszönhetően valószínűsíthetjük, hogy az előmagyar korban a névszók alsó vagy középső nyelvállásúak voltak és rövid magánhangzóra végződtek. A névszótövekhez kapcsolódó toldalékok feltehetőleg szintén rövid magánhangzóra végződtek, így ebben az időszakban még nem különíthetünk el relatív és abszolút töveket (E. ABAFFY 1974: 435).

Az ősmagyar kor előtt végbement az a fontos változás, amely jelentősen befolyásolta a névszók további életét. Azok a toldalékok, amelyek egy mássalhangzóból és egy magánhangzóból álltak (CV), amikor a névszótövekhez kapcsolódtak elveszítették mássalhangzójukat. Ekkor csupán egy magánhangzó járult toldalékként az egyébként is magánhangzóra végződő tőhöz, amellyel diftongust alkotott. Ez volt az a változás, amely már az ősmagyar kor előtt két csoportot eredményezett a névszótövek esetében: az abszolút névszótöveket, amelyek rövid magánhangzóra végződtek és egyalakúak voltak és a diftongusra végződő egyalakú, relatív tövek csoportját (SÁROSI 1991: 160).

Az ősmagyar kor közepén nagyívű változás ment végbe az alsó és középső nyelvállású névszótövekben: a szó végén elindult a felső nyelvállásúvá válás, vagyis a magánhangzók záródása. Ez a változás nem minden névszót érintett. Ezt bizonyítják azok a példák, amelyekben toldalék előtt még megtaláljuk az alsó vagy középső nyelvállású magánhangzót, míg toldalékos alakjában már végbement a felső nyelvállásúvá válás (*utu* : *utak*). Ezek a típusú névszótövek egyfajta

váltakozó tövéghangzójú tőként viselkedtek és váltak elterjedté ebben az időszakban (i. m. 160).

A magyar névszótőrendszert érintő legkomolyabb változás szintén az ősmagyar korban ment végbe, amelynek következménye a szóvégi rövid magánhangzók, a tövéghangzók lekopása volt (*hodu* > *hod* > *had*). Ez volt az a pont, amely után a névszótövek fejlődése számos különböző irányba indult el, hiszen ezentúl a tő végén maradt mássalhangzók változatossága szabta meg az útjukat. A tövéghangzó lekopása hosszú folyamat volt és az előtte álló hangok is jelentősen befolyásolták (i.m. 160–161).

A fentebb említett diftongusra végződő egyalakú tövek esetében meghatározó volt az *i* utótagú diftongusok monoftongizációja, *á*, *é*, *í*-vé válása (*kezé* ~ **kezi* 'keze'). Ezentúl hosszú magánhangzóra végződő egyalakú névszótövekként éltek tovább. Az ősmagyar kor második részét erős török hatás jellemezte, amely a nyelvünkre nézve is befolyásoló tényező volt. A törökségi nyelvi környezet hatására a relatív tövek csoportját tovább erősítették a tőlük átvett szavak, amelyek a török nyelvben diftongusra végződtek, vagy véghangzójuk rövid *a*, *o* volt. Az előbbieket kettőshangzóval kerültek át a magyar nyelvbe is, majd a monoftongizáció rövid idő után ezekben a szavakban is bekövetkezett. A rövid magánhangzókra végződő jövevényszavakat – mivel folyt a felső nyelvválásúvá válás – *á*, *é* hangokkal helyettesítette (E. ABAFFY 1974: 436–438).

Azok a névszók, amelyek korábban hosszú *i*-re végzőtek a korszak végén bekövetkező változás miatt megrövidültek (**kezi* > *kezi*). Abban az esetben, amikor a szóhoz toldalék kapcsolódott a tövéghangzó ismét hosszúvá vált, így a *kezi* : **kezít* típusú szavak egy új tőtípust eredményeztek az *á*, *é* végű, egyalakú tövű névszókkal szemben: létrejött a tövégi időtartamot váltakoztató tövek csoportja (i. m. 162).

Ebből az időszakból érdemes megemlíteni továbbá a csonka tő : teljes tő szembenállás megjelenését. A mássalhangzóra végződő valódi csonka tő a kisebb intenzitású, felső nyelvválásúvá vált magánhangzó lekopásának köszönhető. A valódi csonka tő és a valódi teljes tő között az a különbség, hogy valódi csonka tő esetén a tövéghangzó egyáltalán nem mutatkozik a toldalékolt formákban (*hal* : *hallal*); az utóbbiban a tövégi magánhangzó változatlan formában jelen van néhány toldalék előtt (*hal* : *halat*). Az *i* utótagú diftongusok tovább erősítették a csonka tövek helyzetét, mert

amikor beleolvadtak a hozzájuk kapcsolódó toldalékba, akkor a *kezé* 'keze' típusú szavak morfológiai tagoltsága *kez-é* lett (i. m. 162–164). A korai ómagyar korban alig lehet megállapítani a tövégi magánhangzó nyelvéllátásfokát, miközben a valódi teljes *tő* tövéghangzója a *tőtől* függött. Ezért csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk ezt illetően, amelyekben segítségünkre lehetnek a névszótövekhez kapcsolódó toldalékok, vagy a későbbi adatok (i. m. 170).

3.2. Az ósmagyar kori folyamatok alapozták meg azt, hogy az ómagyar korban a névszótövek változása és váltakozása sokszínű volt. A tövégi időtartamot váltakoztató *i ~ í* típusú tövekre nagy hatással volt a toldalék nélküli alak rövid magánhangzós változata, ezáltal a toldalékos alakok is átvették ezt a mintát (*kezi* : *kezi*) és a névszótöveknek ez a csoportja alakította ki az ósmagyar kor végére – az ómagyar kor elejére az egyalakú, rövid magánhangzóra végződő tövek csoportját (i. m. 164).

A korai ómagyar korban fontos változás következett be azokban a – török nyelvből *o*, *a*, *e* magánhangzóval átkerült – *á*, *é* végű névszókban, amelyek a hosszú magánhangzóra végződő egyalakú tövek csoportját erősítették. A toldalék nélküli alakban a tövéghangzó megrövidült (*alma* : *almát*). Fontosnak tartom megemlíteni az *á*, *é* végű névszók esetében a rokoni kapcsolatot jelölőket, amelyek E/3. birtokos személyjel előtt sajátos viselkedésmódot mutatnak. Ezeknek a szavaknak a tövégi magánhangzója hiányzik a személyjel előtt: *anya* : *anyja*, *apa* : *apja*. A sajátosság okára két különböző magyarázat is született: az egyik felfogás szerint az *anya*, *apa* alapalakokban is az analógia hatására elterjedt E/3. birtokos személyjelet látjuk; a másik felfogás szerint a szóvégi magánhangzó kicsinyítő-becéző képző, amely a személyjel előtt nem mutatkozik meg, mert kevesebb benne az érzelmi töltet (i. m. 165).

A korai ómagyar korban már egyre népszerűbbek voltak a mássalhangzós végű szavak, amelyek a tövéghangzó lekopása után alakultak ki. Ahogy már fentebb említettem, ezt jelentősen befolyásolta a tövéghangzó előtt álló mássalhangzó, amely ezáltal szóvégi pozícióba került. Ha a szó végén γ vagy β maradt, akkor a változás tovább folytatódott, ellenben más mássalhangzós tövű névszókkal, amelyek a valódi csonka tövek csoportját erősítették. A γ és β hangok természete sokkal inkább hasonlított a magánhangzókéhoz, mint a mássalhangzókéhoz, ezáltal szóvégi helyzetben vokalizálódtak, majd az

előttük álló magánhangzóval kettőshangzót alkottak (**háborou*). Ebben az időszakban ez a változás a magánhangzóra végződő, módosult hangalakú csonka tövet hívta életre. Az 1350-es évek végére a diftongusok monoftongizálódtak, és azok a szavak, amelyek további fejlődésen nem estek át, létrehozták az egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő szavak csoportját (*háború*). Itt is előfordult példa arra, amikor szó végi helyzetben megrövidült a magánhangzó, de toldalék előtt még a hosszú formája jelent meg (*kapu* : **kapút*), azonban hamarosan ezek a szavak is elkezdtek egyalakú, rövid magánhangóra végződőként viselkedni (JókK. 14.: *kapuyán*) (SÁROSI 1991: 165–167).

A korai ómagyar korban számos átmeneti töváltozat létezett. Ezek közül azokat említem meg, amelyek valamilyen szempontból befolyással bírtak az E/3. birtokos személyjelre, vagy fordítva. Az egyik ilyen a lappangó teljes tövek csoportja. A magánhangzóra végződő névszótövek véghangzója könnyen elvált a tőtől, ha ahhoz egy magánhangzóból álló, vagy magánhangzóval kezdődő toldalék kapcsolódott. Az így egymás mellé kerülő magánhangzók diftongust alkottak, amelyből még kiszűrhető volt a tövéghangzó, de már lappangónak tekinthető. Ezt a monoftongizáció követte, amely annyira gyorsan következett be, hogy a lappangás fázisában lévő tőtípust nem lehetett már tetten érni, de ezekből csonka tövek lettek (**házaj* > **házá* > *háza*) (i. m. 171).

A másik átmeneti tőtípus a tövéghangzó toldalékba olvadásával keletkezett csonka tövek csoportja. Az imént említett lappangó tövéghangzó esetében a változás már az ősmagyar korban végbemehetett és az ómagyar korra a toldalék teljes részévé vált. Az E/3. birtokos személyjel is így alakulhatott. A szóvégi *á*, *é* rövidülés csak a korai ómagyar kor végére tehető (ÓMS.: *uilaga*) (i. m. 171).

3.3. A teljes tő : csonka tő szembenállás kialakulása ugyan már az ősmagyar kor végén megkezdődhetett, mégis a korai ómagyar korra tehető az elterjedése, megszilárdulása pedig a kései ómagyar korban történt meg. A magánhangzóból álló toldalékok előtt rendszerint váltakozik a csonka, illetve teljes tő. Ezek a toldalékok a névszók teljes tövéhez járultak, diftongust alkotva azok tövéghangzójával, amely monoftongussá vált. Mivel a tövéghangzó a toldalék része lett csonka tő alakult ki, hiszen a tövéghangzó ettől fogva az önállósult toldalékban létezett. Ha egy ilyen tövéghangzóból és magánhangzóból álló toldalék teljes tőhöz kapcsolódik,

tulajdonképpen két tövéghangzó találkozik, amely már nem volt érezhető a korai ómagyar korban, mert a toldalékok – köztük az E/3. birtokos személyjel is – a csonka tőhöz kapcsolódtak. Ettől függetlenül találkozunk olyan esettel, hogy teljes tő mellett szerepel a toldalék, amely valószínűleg a zavaró homonímiára igyekezett megoldást találni. Az ősmagyar korban az egybeesés a palatális szavak *-i* birtoktöbbsesítő jeles és E/3. birtokos személyjeles alakjain következhetett be (*kezi* 'keze' és 'kezei'). Amikor az *-i* birtoktöbbsesítő jel már teljes tőhöz kapcsolódott ez a zavaró egybeesés megoldódott. Hasonló okokra tekint vissza az a néhány, korai ómagyar korból fennmaradt példa, amelyben az E/3. birtokos személyjel *-at/-et* képzős, teljes tövű névszóhoz kapcsolódik (HB.: *intetvinec*). A korai ómagyar korban a csonka tőhöz kapcsolódó *-at/-et* képző után állt a toldalék, így az E/3. birtokos személyjel is (GyS.: *vadulatia*). Korábban természetes volt, hogy a képző teljes töváltozatához (*-atu/-etü*) kapcsolódik a birtokos személyjel *-ja/-i* változata, de a mély hangrendű szavakban a kétnyíltszótagos tendencia hatására kiesett a tövéghangzó, a magas hangrendűekben pedig a csonka tő analógia hatása lehet a felelős az eltűnéséért. Mindennek oka az, hogy *-at/-et* képző alakilag összefüggött a befejezett melléknévi igenév képzőjével és a múlt idő jelével és szükség volt a megkülönböztetésre (i. m. 173–174).

3.4. A tövéghangzó megléte a tő belsejére nézve is változásokat eredményezett. Az ősmagyar korban már elkezdődött az a folyamat, amely a két vagy három nyílt szótagban kiejtette a második vagy harmadik magánhangzót. A kétnyíltszótagos tendencia hatására alakult ki a hangzóvesztő tőtípus (*álom, malom, torok, barom*). Ez a változás azokban a szavakban következett be, ahol, miután eltűnt a magánhangzó, az egymás mellé kerülő mássalhangzók könnyen kiejthetővé váltak (1256: *Borumlok* hn., KTSz. *bormuc*). Ez a tövéghangzó abszolút szóvégről történő lekopása előtt történt meg a szavakban. A tövéghangzó csak néhány toldalékban őrződött meg nem valódi teljes és csonka töveknél: E/3. birtokos személyjel előtt: 1247/: *Zeredamolna*. Ezekben az esetekben nincs szükség ejtéskönnyítő hangra, hiszen az egymás mellé került mássalhangzók kiejtése nem okoz problémát. Mindezek ellenére találunk arra példát a korai ómagyar korból, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nem megy végbe azokban a teljes tövű alakokban, amelyekhez egyelemű toldalék kapcsolódik. Az is előfordul, hogy együtt él a többelseji magánhangzót

elvesztett és a többelseji magánhangzót tartalmazó alak (VárReg.: 255: *Solumus* hn. : 1237: *Solmus* hn.). A hangzóvesztést késleltethették azok az alapalakok, amelyekben a többelseji magánhangzó megvan (*ajak*) (i.m. 174–175).

A tövéghangzó megléte toldalékos és néhány toldalék nélküli alakban nem ment végbe változás a tövön belül, az olyan szavakban, amelyekben a csonkatövé válás maga után vonta a többelseji hangzónyúlást. Az egy szótagú névszók többelseji magánhangzója általában rövid maradt és mássalhangzós, egyalakú toldalékok kapcsolódásakor a többszótagú szavak második magánhangzója is. Átmeneti jelenség volt a többelseji rövidség az E/3. birtokos személyjel előtt: 1320: *machara* (i.m. 175–176).

3.5. Ahogy a tövéghangzó megléte, úgy a hiánya is változásokat hozott a névszótövek belsejét tekintve. A többalakú, mássalhangzóra végződő tőtípuson belül kialakult a hangzótolódó- és vesztő tőtípus. Vannak olyan jövevényszavaink, amelyek a magyar nyelvbe mássalhangzó-torlódással kerültek át (*holm*), amelyek ugyanúgy megkapták a tövéghangzót (*holmu*) és fejlődésük hasonló útvonalat járt be, mint a belső keletkezésű szavaink. Miután a tövéghangzó lekopott a szavak végéről, a kiejtés könnyítése végett és a szavakhoz kapcsolódó mássalhangzós toldalékok miatt, egy plusz hang került a szóba, amely feloldotta az átvett torlódást: *holmu* > *holm* > *halom*. Ahogy a folyamat is jelzi, ezeket hangzótolódó tőtípusnak nevezzük (i. m. 176–177).

Hangzónyúlásról akkor beszélhetünk, amikor a névszó tövéghangzót megelőző szótagbeli többelseji magánhangzója megnyúlik. Ez a módosulás akkor következett be, amikor szóvégi pozícióban és toldalékok előtt a tövéghangzó lekopott a szó végéről. A korai és a kései ómagyar korra nézve is pusztán feltételezéseket tehetünk ezzel kapcsolatban, hiszen ekkor a magánhangzó hosszúságát még nem jelölték. A többelseji vokális az egy szótagú, toldalék nélküli szavakban hosszú. Nyúlását elősegítette, hogy a tövéghangzó lekopását követően nagyobb hangsúlyt kapott (1342: *Saar* hn.), illetve gyakori toldalékok előtt is (JókaiK.: *farual*). A többszótagú tövek, amelyek a pótlónyúlás folyamatán mentek keresztül a korai ómagyar korban két típusba tartozhattak. Az egyik esetben a korábbi tövéghangzó előtti szótagban következett be a hangzónyúlás (1364: *Kerekhaytow* szn.). A második lehetőség, hogy az első szótagban nyúlik meg a magánhangzó (1211/: *Harumfa*). Néhány teljes tövű alakban

ezeknek a névszóknek az első szótagbeli magánhangzója rövid (JókK.: *lelket*). Ezek a szavak azért váltak csonka tövűvé, mert a tövégi magánhangzó lekopása után vagy többeseji magánhangzójú szavakként maradtak fent (*lélek*), vagy pedig egyszótagos, mássalhangzó-torlódást tartalmazó szavakként, amelyek hangzókönnyítéssel lettek kétszótagúak (**hárm ~ három*) (i. m. 176–178).

3.6. Szintén szükséges írnom a fentebb már említett diftongusos tövek további alakulásáról. A korai ómagyar korban ezek a névszók vagy egyalakúak voltak, vagy tövégi váltakozást mutatók. A β illetve γ végű szavak sajátos fejleményt produkálnak. A γ , ha magánhangzós toldalék kapcsolódott hozzá, két magánhangzó közötti helyzetben mindig kiesett. A β intervokalikus helyzetben kiesett, vagy v -vé vált. A kialakult hiátus a korai ómagyar korban új tőtípusok megjelenését eredményezte. Ebben az időszakban a hiátus kitöltése nem volt egyenletes, vagy egyáltalán nem is volt kitöltve. Az így keletkezett helyzet vagy v vagy j töltötték ki, és a helyzet kikristályosodásával jól elkülönült egymástól a v -s (*kő : köve*) és a j -s tövek (*borjú : borjas*) típusa (SÁROSI 2003: 354–355).

A v -s tövű szavak esetében a korai ómagyar korban egyaránt találkozunk hiátusos formával és v -s (ekkor még β) formával is. Ez a tőtípus később több kategóriára osztható, amelyek a korai ómagyar korban még nem látszódnak teljesen tisztán, de alapjaik már ekkor kialakultak. Ez főleg az egy és több szótagú, v -s tövű névszók esetében figyelhető meg világosan a korszakban (i. m. 354–355).

Az egy szótagú, v -s tövek némelyike módosult hangalakú csonka $tő$ esetén diftongussal végződik. Ezek egyik csoportja, amikor a v előtt alacsony nyelvállású magánhangzó áll. Ez feltehetően már az ősmagyar korban is így volt, és a β kiesése utáni alakulást jelentősen befolyásolta (**saβs > *szou : szavak*). A második csoportba azok a szavak tartoznak, amelyekben a v előtt középső vagy felső nyelvállású magánhangzó áll. Ezek az ősmagyar korban középső nyelvállású magánhangzóval léteztek a β előtt (*louy : TA.: luazu; 1236: Lowaz hn.*). A hosszú magánhangzóvá válás bekövetkezése után ezeknek a szavaknak a hosszú, középső nyelvállású változata mellett van egy hosszú, felső nyelvállású társa is (*ló ~ lí*), amelynek oka a diftongus kétféle monoftongizációja. A harmadik eset az egy szótagú, v -s tövű névszók között, amelyek toldalék nélküli alakja $ű$ -re (*ëü > ű*) vagy $ú$ -ra (*iü > ú*) végződik. A szó v -s tövében

a *v* előtti magánhangzó felső vagy középső nyelvéllású, melynek az ősmagyar korban a *β* előtti felső nyelvéllású magánhangzó lehetett az előzménye (ősm. **fiβš* > **fiβ* > *fiü* > *fű*; ősm. **fiβš* + *s* > **fiβes* > *fives* ~ *füves*) (SÁROSI 1991: 179–180).

A több szótagú, *v*-s tövű szavak is több irányba alakulhattak. A *β* előtt álló magánhangzó még néhány esetben, eredeti állapotát megőrizve a korai ómagyar kori szavakban fellelhető (HB.: *chomuv*). Ez a vokális hosszú magánhangzóvá olvadt össze a *β* hangból, vokalizáció után keletkezett félhangzóval. Ha a diftongus itt is megjelent, akkor ebben az esetben is beszélhetünk több irányú fejlődésről: **fenü* (*fenü*) > *fenyő* ~ *fenyü* ~ *fenyé*. A toldalék előtt egy ideig a vokális még szerepelt, de a kétnyíltszótagos tendencia hatására eltűnt.

Miután a *γ* intervokális helyzetben kiesett, *j*-t eredményezett a *tő* belsejében. A *borjú* : *borjas* típusú szavak története nem teljesen tisztázott, de több magyarázat is történt a fajta kialakulására. A legvalószínűbb elképzelés szerint a következő változás ment végbe: **borayas* > *boraas* > *borajas* > *borjas*. A hiátustöltő *j*-s forma után a kétnyíltszótagos tendencia a második magánhangzót kiejtette a szóból (SÁROSI 2003: 354–355).

3.7. A többalakú, magánhangzóra végződő *tő*-típusok közé tartoznak a *mező* : *mezeje*, *ajtó* : *ajtaja* formájú tövek is. Ezek toldalék nélküli alakjukban *ou* és *ü* diftongusokra vezethetők vissza, amelyek néhány toldalék előtt *j*-s változatokat vettek fel. E/3. birtokos személyjel előtt: BécsiK. 59: *aitaia*. A *j*-s *tő*-változatok fejlődése a következő lehetett: **feγs* + E/3. birtokos személyjel > *feyé* > *feé* > *feje*; **mezeγš* + *i* > *mezei* > *mezei*. Ez a *j* is a *γ* kiesésének következménye volt, tehát jogosan tekinthetnénk a *tő* részének. Azonban a *mezeje* típusnál ez megkérdőjelezni látszik, hiszen a *j*-s forma csak olyan toldalékok előtt jelenik meg, amelyeknek egyébként is van *j* eleme. Ez az oka annak, hogy a *j* a toldalék részének tekinthető a *mező* : *mezeje*, *ajtó* : *ajtaja* típusú szavaknál (SÁROSI 1991: 184–186).

Külön *tő*-típust képviselnek a *bíró* : *bírák* típusú tövek, amelyeknek különlegessége, hogy az *ó*-t *á*-vá, az *ő*-t *é*-vé változtatják. Ez a kategória szintén a *β* vagy a *γ* hangok kiesésének következménye. A spiráns kiesése által eredményezett egymás mellé kerülő magánhangzók egy hosszú magánhangzóvá olvadtak össze (**biráyák* > *biraak* > *bírák*) (i. m. 355).

A névszótövek változatainak kialakulását KOROMPAY az alábbiakban foglalja össze: „E tekintetben legdöntőbb szerepe a *tő*-végi magánhangzók

lekopásának volt, amely a névszótövek egyik nagy csoportjában létrehozta a teljes tő : csonka tő szembenállást. E fő típus képviselői: többelseji váltakozást nem mutató tövek (*had* : *hadak*); a többelseji időtartamot váltakoztatók (*kéz* : *kezet*); a hangzóhiányos változatúak (*hatalom* : *hatalmas*); s – bizonyos megszorításokkal – a *v* tövűek is (*kő* : *követ*). Ezzel szemben a tövek egy másik nagy csoportjában kizárólag magánhangzós változatok jelentkeznek. Ez jellemző az alábbi típusokra: *kocsi* : *kocsit*, *alma* : *almát*, *erdő* : *erdeje*, *bíró* : *bírák*” (1991: 270).

3.8. Az E/3. birtokos személyjel variánsai közül az ómagyar kor elején nagy valószínűséggel a legelterjedtebbek az *-á/-é* ~ *-í* voltak. A megjelenésük szabályosnak tekinthető a teljes tő : csonka tő szembenállást mutató tőtípusokban. Ahogy már korábban említettem, a korai ómagyar korban számos példát találunk arra, hogy az E/3. birtokos személyjel magánhangzós tövéghöz kapcsolódva, hiátust előidézve jelenik meg. Ez egyrészt összefügg a γ és a β hangok kiesésével, másrészt KOROMPAY szerint: „Nem ritka emellett az sem, hogy a hiátust mutató szóalak fejlődése a *v* tövűség felé vezet majd: (...) ÓMS.: *bua*; *stb.*; vagy alkalmilag *v*-s formában jelentkezik: 1259/: *Wathasomlyowa* (HazOkm. 6: 90)” (1990: 272).

A rendszer alapnyelvre visszavezethető létének és a szilárd felépítettségének köszönhetően az egész időszakra elmondható, hogy az E/3. birtokos személyjel veláris *-a* változata forrásokban kiegyenlített, a hosszú párja további toldalékok mellett jelentkezik (KOROMPAY 1992: 330).

Az ómagyar kor második felében már teljesen egyértelműen kimutatható az *-a* kapcsolódása a főnevesült melléknévi igenevek *-t*, *-tt* képzője után is (SzabV.: *valogatotta*), ennek előzményeit pedig a korszak első felében találjuk meg, amikor a birtokos személyjel *-at/-et* képzős főnevekhez *-ja/-i* formában járult hozzá, a *-t/-tt* végű képzős igenevekhez pedig *-a/-e* formában kapcsolódott (KOROMPAY 1992: 332).

A magánhangzós változatok között a korszak elején az *-ö* már adatolható, de végig ritka előfordulású. Kapcsolódásának bizonyos hangtani kötöttségei voltak: ott jelent meg, ahol a szó végén az *-ě* nem vált nyíltabbá és nem ment végbe a labializáció (KOROMPAY 1992: 239–330).

Az *-i* gyakori *-et* képző után, illetve az egyszótagos tövekben is sűrűn tetten érhető. Az ómagyar kor második felében az *-i* számbeli fölénye

egyértelmű az *-e*-vel szemben, bár bizonyos ingadozás van közöttük (KOROMPAY 1992: 322–331). A palatális fővariánsok az *-ë* ~ *-e* voltak, további toldalék előtt *-é*, a hangtani és morfológiai szemponttól függően: a szó végén inkább a középső nyelvállású magánhangzó dominált, a többes nyílt *e* hangok azonban hasonító hatással is bírtak. Arra nézve azonban, hogy keletkezéstörténetét tekintve az *-ë* vagy az *-e* létezett-e hamarabb, nincs pontos információnk. Az mindenesetre bizonyos, hogy a magyar toldalékrendszer *a:e* szembenállásának szabályszerűsége miatt a veláris *-a* változat kiegyenlítetttsége magával vonta az *-e* helyzetének megerősödését is (KOROMPAY 1992: 322–331).

Az E/3. birtokos személyjel *j*-vel bővült toldalékai (*-ja*, *-je*) az ómagyar kor elején általánosan csak magánhangzós változatokat mutató tövekhez kapcsolódtak. A *-ja* toldaléknak kedvezett a már sokszor emlegetett magánhangzós végű jövevényszavak megjelenése, amelyek okozhattak zavart a szavak elemezhetősége szempontjából a tövégi magánhangzó és a magánhangzós toldalék okán, és miután ezekben a hiátus miatt megjelent a *j*-s toldalékváltozat sokkal egyszerűbbé vált a tövégek megállapítása. A terjedését tovább erősítette a γ és a β hangok intervokális helyzetben történő kiesése. Emellett hozzájárult az igeragozás felől érkező analógias hatás is, ugyanis a korai ómagyar kortól kezdve láthatunk *-ja/-i* toldalékpárt a határozott igeragozás paradigmájában (KOROMPAY 1991: 271–273). A palatális szóalakoknál a toldalék vagy *-jē* vagy *-ji* formában jelentkezett. A rokonságnevek egy tőtanilag érdekes csoportjában is megjelenik, pl. 1517: *menyvel* (KOROMPAY 1991: 271–273).

Az ómagyar korban nagy változást jelent, hogy a mássalhangzós tövek mellett megjelenik a *-ja* toldalék. Ez a fejlődés hosszabb utat járt be, megjelenését több tényező befolyásolta. A folyamat első lépcsőfoka, hogy megjelenik az *-at* képzős szavakban (JókK. 45: *Zozattjara*), és ez lehet a legközelebbi út a mássalhangzós tövek különböző csoportjaihoz. Feltehetőleg ezeken belül is először a *t* végű szavakhoz kapcsolódott a *-ja*.

S. HÁMORI részletesen taglalja, hogy a *-ja* elsősorban az explozívák, a nazálisok és a likvidák után lép fel, s igen gyakori a tövégi mássalhangzókapcsolatok után is, sőt a Jókai-kódexben *tkj* torlódásra is van példa: JókK. 26: *tjktkyaban*, bár az kérdéses, hogy ez csak írásban érvényesült vagy szóban is. Az ómagyar kor második felében a fővariánsok közül a *-ja* tehát

már széles körben elterjedt a mássalhangzós tövekhez kapcsolódva, azonban a *-je* viszonylag ritka még ekkor (1959: 55–61).

A *j-s* toldalékváltozatokon belül a fővariánsnak tehát továbbra is a *-ja* és a *-je* tekinthetők, de (ahogyan a magánhangzós formáknál) itt is tapasztalunk ingadozást a magánhangzóra nézve, amely KOROMPAY szerint a *-jö* többelseji labiális után fedezhető fel, de ha további toldalék kapcsolódik hozzá, akkor a toldalék *-jé*-ként jelenik meg. A *-ji pedig* a hangszínt és időtartamot váltakoztató tőtípusokban szerepel (1992: 332–333).

4. Kutatási előzmények a településnevek körében

4.1. A dolgozatomban az E/3. birtokos személyjellel ellátott, korai ómagyar kori helyneveket vizsgálom. A helynévtörténeti kutatások alapján tudjuk, hogy a különböző névtörténeti korszakokban az egyes helynévadási eszközök népszerűsége változik: bizonyos névalkotási eszközök népszerűbbé válnak, mások alkalmazási gyakorisága visszaesik. Ez figyelhető meg a birtokos személyjeles helynevek esetében is (TÓTH 2001: 95–96). A korai ómagyar kor helyneveiben, földrajzi neveiben gyakoriak azok a névfajták, amelyek alakilag jelölt birtokos jelzős szerkezetűek, azonban ezeknek a birtokos személyjellel ellátott formáknak a nagy része nem fejez ki valóságos birtokviszonyt. Ezekben az esetekben az E/3. birtokos személyjel csupán a helynévképzésnek egy grammatikai eszköze. Később az ilyen formán képzett helynevek elveszítik gyakoriságukat, és az újabb helynevek alkotásában már nagyon ritkán fordulnak elő (TÓTH 2001: 95–96).

A következőben csupán vázlatosan szeretném bemutatni a birtokviszonyt kifejező helynevekről szóló korábbi kutatások eredményeit. Elsőként kitérek LŐRINCZE LAJOS (1947), INCZEFI GÉZA (1970) és KÁZMÉR MIKLÓS (1970) munkájára, amelyeket meghatározónak tartok a témában. A későbbiekben GYÖRFFY GYÖRGY nagyívű, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című kötetei alapján több kutató is vizsgálta munkájában a helynévtörténeti adatok között található birtokos személyjellel ellátott, valakihez, valamihez való tartozást kifejező elnevezéseket. Ezek a dolgozatok a településnevek funkcionális–szemantikai és lexikális–morfológiai szempontú elemzését végezték el. A

továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy ezek a munkák milyen funkciót tulajdonítanak az E/3. birtokos személyjelnek a korai ómagyar kori helynevekben.

LŐRINCZE LAJOS a földrajzi nevek vizsgálatakor megkülönbözteti a természeti és a műveltségi nevek kategóriáját. Ez utóbbi típuson belül beszél a személynevekkel alakult földrajzi nevekről is, amelyek egyik jellemző megjelenési formájaként a birtokos személyjellel álló névalakokat említi. Véleménye szerint e nevek célja a valóságos birtoklás kifejezése volt. „Ha ugyanis valaki birtokába veszi és hosszabb-rövidebb ideig birtokában tartja a táj egy részét, környezete az ő nevével különbözteti meg azt egyéb – a más tulajdonában lévő – földterületektől” (1947: 15). A helynév kialakulásának alapja tehát a birtoklás nyelvi kifejezése: *Kovácsjánosföldje*. Ezt a formát (személynév + dolognév birtokos jelzős kapcsolata) tartja a leggyakoribbnak. Feltételezi, hogy a név későbbi változata (*Kovácsjánosföld*) nem független nyelvi alakulás, hanem a személy és a táj kapcsolatában beálló változást eredményezi. Akár egy tulajdonosváltás is sejthető a név ilyenforma alakulásából, de elgondolása szerint ezzel lehet magyarázni a *Kovácskútja* ~ *Kovács-féle kút* változásokat is. LŐRINCZE úgy gondolja, hogy ha a helynév egy forgalmasabb, többek által ismert objektumot jelöl meg, akkor a birtokosváltás után is fennmaradhat az eredeti név (1947: 15).

INCZEFI munkájában azt fogalmazta meg, hogy: „A köznévi tagokból álló birtokos jelzős nevek tagjai között csak elvétve van valós birtokviszony (...). A nem valóságos birtokviszony inkább más jelentésárnyalatok kifejezője lehet, és a birtokviszonyt gyakran csak a jelzett szó birtokos személyragja sugalmazza értelmi birtokos összetartozás nélkül: *Jóvizere, Pincedomlja*” (1970: 27).

KÁZMÉR MIKLÓS a *falu* utótaggal álló helyneveket vizsgáló monográfiájában ugyancsak kitér a birtokos viszony nyelvi jelölésének kérdésére. Tüzetes vizsgálat alá vonva a *-falva* utótagú elnevezéseket megállapította, hogy ez a nyelvileg jelölt birtokos jelzős összetétel leggyakrabban valódi birtokviszonyt fejezett ki. Megállapítását több tényezővel támasztotta alá: egyrészt erre mutat az ide tartozó helynevek első adatolása, ahol a latin szerkezet ezt megerősíti, pl. 1337–7: *villa Georgii*; másrészt vannak olyan oklevelek, ahol a helynév előtagja egy személynév, és az, mint a birtokos neve külön is megjelenik; harmadrészt

pedig azok a helynevek is alátámasztják ezt az elgondolást, ahol ugyanaz a személynév szerepel több variánsban („vagylagos nevek”) is *-falva* utótaggal, de azonos települést jelölve, pl. *Coradfeulde ~ Coradfolwa*. Kitér arra, hogy a *-falva* utótagú helynevek között kisebb részben ugyan, de szerepelnek helynév + *-falva*, víznév + *-falva*, védőszentnév + *-falva* szerkezetű nevek, amelyek helymeghatározás céljával jöhettek létre és ezeket is mélyrehatóan áttekinti. KÁZMÉR nagyon részletes kutatásba bocsátkozott a *-falva* utótag helynévadásban való történetére nézve is: mikor jelent meg, megjelenésének milyen okai lehettek, kitér a kronológiájára és elterjedésével kapcsolatosan a névföldrajzi szempontú vizsgálatot is végez (1970: 22–121). (Kázmér munkája csak kis szeletét vizsgálja azoknak a birtokos személyjellel ellátott utótagoknak, amelyek jelentős arányban szerepelnek a helynevekben, mint *-erdeje*, *-földe*, *-háza*, *-laka*, *-völgye* stb.)

FÖLDES LÁSZLÓ a *telek*, mint ’földerület’ köznévi lexémát elemzi első megjelenésétől kezdve a jelentéstörténetén át, amelyben a személynév + *telke* típusú helynevekből vonta le azt a következtetést, hogy mindig valakinek a birtokát jelölik, a *telek*, mint birtok valakihez való tartozását, pl. 1214: *Folkusteluke* (1971: 418–431). A korai ómagyar korban a birtokos személyjel a *telek* köznévnél nem a hangzóhiányos alakjához kapcsolódott (KMHsz. 181: 1208/392: *Marazteleke*).

JUHÁSZ DEZSŐ a tájnevekről írt monográfiájában különít el egytagú és többtagú neveket, és ez utóbbiak között különböző alkategóriákat is megállapít. A többtagú neveket képzettsége, képzetlensége, szintagmatikus szerkezete, a szerkezet jelölt vagy jelöletlen volta alapján csoportosítja. A képzetlen birtokos jelzős tájneveknél arra világít rá, hogy közülük csak néhány utal birtoklásra pl. *Mátyusfölde*. A gyakoribb az, amikor ezek a tájnevek a térbeli viszonyítás nyelvi eszközének szerepét töltik be (1988: 32).

KÁLMÁN BÉLA *A nevek világa* c. munkájában a helynevek két csoportját, a köznévből és a tulajdonnévből alakult helységneveket ábrázolta. E névtípus kapcsán említi a 11–12. században jellemzően jelen lévő *-i* képzőt, amely a valamihez vagy valakihez való tartozás kifejezőeszköze volt. Ha a helynévben az *-i* képző személynévhez kapcsolódik, akkor azt fejezi ki, hogy a hely az illető birtoka, ha köznévhöz, akkor melléknévképzőként funkcionál, amelyhez a ’falu,

szállás' jelentés hozzáértődik (*Akli ~ Akali, Tárnokréti*). Birtoklást pedig kifejez például a *Jászapáti* vagy a *Vasvári* (Vasvárhoz tartozó) helynevekben (1988: 170–171). Korábban, a 10–11. században egy puszta személynév is lehetett helységnév. KÁLMÁN szerint a *-i* képző egyértelműen utalt a személynévhez kapcsolódva a birtoklás kifejezésére (1989: 152). A 13. században nagyon gyakori a *-laka, -háza, -telke, -földe, -szállása, -falva, -ülése* utótagú helynevek megjelenése. Ezek közül KÁLMÁN szerint népszerűbbek voltak azok, amelyek előtagja a birtokos személyét jelölte: *Mezőkovácsháza, Gáborjánháza*. Főleg kun és jász területen jelentek meg a *-szállás* utótagú helynevek: *Fülöpszállás, Szabadszállás*. A *-földe* vagy *-telke* utótagok a kezdetben még beépítetlen birtokban a birtokos neve mellé kapcsolódva alkottak *Boncodfölde, Tormafölde, Mikótelke, Málételke* formájú helyneveket. KÁLMÁN a leggyakoribbnak a *-falva* utótagú helyneveket tekinti: *Sándorfalva, Endrefalva* (1988: 176–177).

ZELLIGER ERZSÉBET és TÓTH VALÉRIA munkái ugyanabból a szempontból közelítik meg a birtokos jelzős helynevek vizsgálatát. A *magyar nyelv történeti nyelvtana* c. munkában ZELLIGER ERZSÉBET ír erről a témáról (1991: 547–549). A birtokos jelzős szerkezetű összetett földrajzi nevek feladatát a szerző tömören foglalja össze: „az ilyen módon keletkezett földrajzi nevek valakinek a tulajdonában létet, illetve valamihez való tartozást fejeznek ki” (i. m. 547). A 12–13. századtól tartja általánosan elterjedtnek a jelölt birtokviszonyt a *falva, háza, laka, soka, szállása* alaptagú helynevekben. Azok a földrajzi nevek, amelyeknek alaptagja a *köz* és a bővítményi tag bennük nem egyszerű szó, szintén jelölt birtokviszonnyal születtek, pl. 1309/: *Hydeguizkuzy*. Előfordulnak olyan helynevek, amelyek jelölt és jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó változata egymás mellett élt: 1324/: *Farkasfewld ~ 1324 > 1361: Farkasfeulde*. A jelöletlenséget azonban sokkal erősebbnek ítéli meg, amit azzal magyaráz, hogy ez szorosabb összetartozást fejez ki a helynevekben (1991: 547). Bemutatja a helységekben a jelölt (1263/: *Chasteltheleke*) és jelöletlen birtokviszonyt és megállapítja, hogy ezeknek az összetett neveknek az alapját zömmel személynév alkotják. A jelölt birtokos személyjeles helynevek sajátosságaként megemlíti a többszörösen jelölt, valószínűleg a sokszorosán örökített tulajdonra visszavezethető összetételeket is: 1319: *Inakfiapeturfelde*. Ezek sokkal inkább írott forrásokban szerepelhettek,

mintsem előszóban használták őket. Mivel használaton kívül estek ezért az idő előrehaladtával rendszeresen egy rövidebb változatú név fejlődött ki ugyanarra az objektumra utalva. Illetve az is felmerül, hogy csak alkalmilag használt nevek voltak. Az Árpád-kor végétől találkozunk olyan helynevekkel is, amelyben az alaptag és a bővítményi tag szoros összetartozást fejez ki, illetve amelyekben a bővítményi tag által jelölt sajátosság jellemző az alaptagra is: 1315: *Werusalmafolua* (1991: 547).

ZELLIGER vizsgálja továbbá azokat a domborzati neveket, amelyeknek alaptagja földrajzi köznévi, mint *hegy*, *völgy* stb. és ezek rokon értelmű megfelelőit: 1252: *Apauelgye*. A bővítmény pedig lehet tulajdonnév is, amely valószínűleg valóságos birtokviszonyt fejez ki. Azoknak a neveknek a zömében, ahol a bővítményi tag is kötőszó, valószínűleg két dolog szoros összetartozása kerül kifejezésre, esetleg metonimikus vagy metaforikus kapcsolata, de valóságos birtokviszonyról ezekben az esetekben nem beszélhetünk: 1332–1335: *Orfev*. A vízrajzi neveket vizsgálva megállapítja, hogy bennük a jelöltség akkor a leggyakoribb, amikor a helynév alapja személynév, azaz maga a név valóságos birtoklásra utaló, jelölt helynév: 1308: *Ivanusfuka* (1991: 547–550).

A birtokos személyjellel ellátott tájnevekkel már az ősmagyar kortól számolhatunk. Gyakoriak a *köz* alaptagú és folyónév bővítményből álló helynevek (1250: *Chollocuz*). Előfordulnak két folyó közötti tájat jelölő helynevek is (1342: *Kethgathkuzy*). A helységnév + *alja* kapcsolat is gyakori a tájnevekben: 1341: *Hegalya*. Végezetül ZELLIGER a várneveket és a határrészneveket említi meg. Előbbiek a vár első tulajdonosának nevére alapszanak, esetleg foglalkozását tartalmazzák: 1330/: *Hedruhuara*. Utóbbiak pedig egyik csoportba sem besorolhatók: 1296: *Huzteyryte* (1991: 547–550). Zelliger munkája szerint tehát az E/3. birtokos személyjel jellemzően a valós birtokviszony kifejezésére szolgál a helynevekben.

A birtokos jelzős szerkezetű helynevek népszerűségét HOFMANN ISTVÁN két érveléssel támasztja alá. Az egyik, hogy a terület birtoklásának a ténye gyakran kifejeződik a nevekben is; a másik, hogy itt találunk egyedül alaki eszközökkel is megjelölt szerkezetűt, ha a jelzős szerkezeteket vesszük figyelembe. Azonban a jelölt birtokos viszonyt kifejező szerkezetek összességében a személyjel használatában merülnek ki, így akármennyire is sokszínű a helyneveink szemantikai típusú csoportosítása,

ezek kifejezésére való eszközrendszerünk nem túl színes. Hoffmann úgy gondolja, hogy elég a jelzős szerkezeteket jelöltségük és jelöletlenségük alapján elválasztani és a hagyományos kategóriák szerinti elemzésre nincs szükség (1993: 74–75).

TÓTH VALÉRIA GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* c. művének helynévanyagának mikrotoponímáiban funkcionális-szemantikai szempontból vizsgálta a korai ómagyar kori birtokos jelzős szerkezetet. Munkájában megállapította, hogy a megvizsgált helynevek között nagy arányban fordulnak elő olyan birtokos személyjellel ellátott helynevek, amelyek nem birtoklásra utalnak. Például a *Hattyas-pataka* víznév esetében bizonyosan nem beszélhetünk tényleges birtokviszonyról (1996: 59–70).

TÓTH VALÉRIA Abaúj és Bars vármegye helynévanyagát elemző munkájában aszerint rendezte csoportokba a birtokos személyjellel ellátott helyneveket aszerint, hogy rajtuk a toldalék milyen funkciót láthatott el. Elsőként elkülöníti a jelöletlen birtokiszonyt kifejező helyneveket, amelyek között van, amelyik személyhez tartozást fejez ki (*Csirkeida*) és vannak, amelyek nem személyhez tartozást (*Gard-erdő*). A következő típust azok a jelölt birtokviszonyt kifejező helynevek jelentik, amelyekben ugyancsak elkülöníthetjük a személyhez tartozást (*Lengyelfalva*) és a nem személyhez tartozást (*Fözéralja*) kifejező helyneveket. A jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevek aszerint is vizsgálhatók, hogy toldalékuk jelentésánál mit fejez ki. Ezek az elnevezések így lehetnek valós birtokviszonyra utalók (*Velcsenetelke*); helyviszonyt kifejezők (*Lompérd hegyese*); osztály–egyed viszonyt kifejezők (*Debrecen városa*); rész–egész viszonyt kifejezők (*Homok-hegy útja*), formális birtokos jelzős szerkezetek (*Kőrös völgye*), ez utóbbiak nem fejeznek ki szemantikai szempontból birtokviszonyt. Tóth elkülönít még egy nagy csoportot, ez az alternáns párok kategóriája (*Kökény-kerék ~ Kökény-kereke*). Ez a csoport olyan helyneveket tartalmaz, amelyeknek van birtokos személyjellel ellátott és jel nélküli változata is, de vonatkozását tekintve ugyanarra a helyre utalnak (2001: 128–134).

GYÖRFFY ERZSÉBET 2011-es monográfiájában a víznevek névrendszertani vizsgálatával foglalkozott, ahol a szerkezeti és a keletkezéstörténeti elemzésben kitér a birtokos személyjellel ellátott helynevekre kérdésére is. A szerkezeti elemzés során megállapítja, hogy

azokban az esetekben, amikor a víz valaminek a része, akkor a víznévi előtaghoz birtokos személyjellel ellátott vízrajzi köznévi utótag kapcsolódik, amely rész–egész viszonyt fejez ki: *Csombó ága* (1338: *Chumbouaga*). De ugyanez mondható el akkor is, ha a víznévben a víz közelében lévő tájrészhez való viszony fejeződik ki: *Láz pataka* (1303: *Lazpataka*). Ezek mellett a térszínformához való viszonyt tükröző víznevekben ugyancsak számos birtokos személyjellel ellátott névalak található: *Gályahorka pataka* (1281/1341: *Galaturkapotaka*). Kifejezetten gyakori előfordulásának találja a településnév és birtokos személyjellel ellátott földrajzi köznév összetételéből létrejött vízneveket.

A víznevek keletkezéstörténeti elemzése során GYÖRFFY is vizsgálja a jelöletlen és jelölt birtokos szerkezeteket, s megállapítja, hogy azoknak a vízneveknek, amelyeknek előtagja valamilyen sajátosságot fejez ki, utótagja számos esetben jelölt vízrajzi köznév. Ezekben a nevekben a birtokos személyjelet formálisnak látja, így e névalakokat inkább a minőségjelzős nevekhez sorolja: *Gesztenye pataka* (1291: *Gestunepotaka*) (2011: 111). A jelölt birtokviszonyt kifejező víznevek előtagjai lehetnek népnévek: 1341/1347: *Chehpataka*; személynevek: 1315/1339: *Zacharispothoka* ~ *Zachariaspothoka*; foglalkozásnevek: 1338: *Yobbag aga*. Ezek esetében feltehetőleg valós birtoklásról beszélhetünk. Nagy számban előfordulnak a helyviszonyt kifejező, elsősorban településnévi előtagú szerkezetek, melyeknek utótagja földrajzi köznév + birtokos személyjel: *Szentkirály pataka* (1300/1370/1386: *Zenthkiralpataka*). Ezekről GYÖRFFY az alábbiakat írta: „E nevek szemantikailag az 'előtagban megnevezett település mellett elfolyó (esetleg azon a helyen eredő vagy a hely felé haladó) vízfolyás'-ra utalnak, vagyis az alakilag birtokos jelzős szerkezetű nevekben jelentésánál egyfajta helyviszony fejeződik ki” (2011: 113).

GYÖRFFY vizsgálatai eredményeként végül arra a következtetésre jutott, hogy a birtokos szerkezetek jelölt formáinak megjelenése a víznevekben arányait tekintve gyakoribb, mint a jelöletleneké. Valamint azt is megállapítja, hogy a birtokos személyjellel ellátott víznevekben nagyobb részben nem fejeződik ki valós birtokviszony. A jelöltségnek ezáltal csak formális szerepe van, és a helynévképzésnek pusztán grammatikai eszköze a birtokos személyjel.

5. Az E/3. birtokos személyjel a korai ómagyar kori helynevekben

5.1. Az általam elvégzett elemzés alapját egy olyan adatbázis adta, amelybe azok az E/3. birtokos személyjellel ellátott helynevek kerültek, amelyek a már említett, 2005-ben megjelent, HOFFMANN ISTVÁN által szerkesztett *Korai magyar helynévszótárban* (KMHsz.), és a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA, TÓTH VALÉRIA szerkesztésében kiadott *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 2–4. kötetében található. Természetesen azok a helynevek, amelyek mindkét forrásban felbukkannak csak egyszer szerepelnek az adatbázisomban. A vizsgálatban a jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevekkel foglalkoztam. A korpuszba nem kerültek bele a birtoklást kifejező latin nyelvű elemek (pl. 1310/338: *domus Benke* 'Benke[háza]', KMHsz. 51) és azok a helynevek sem, amelyeken az E/3. birtokos személyjel megléte az íráshiba vagy helyesírási bizonytalanság miatt nem egyértelmű. Az így létrehozott adatbázis 1159 helynevet tartalmaz, amelyek birtokos jelzős szerkezetűek, utótagjukon megtalálható az E/3. birtokos személyjel. A kutatás során első lépésként az utótagok olvasatát állapítottam meg, amelyet követően megnéztem a szavak tövét, szerkezetét, szótagszámát és azt, hogy az E/3. birtokos személyjel melyik formánса jelenik meg a névben.

5.2. A birtokos személyjel *-a* formában 685 esetben kapcsolódott a helynevekhez, azaz az esetek 60%-ában. Ez az előfordulási arány megerősíti a szakirodalom által írottakat: a korai ómagyar korban az *-a* volt az E/3. birtokos személyjel veláris fő variánса.

A toldalék 5 esetben kapcsolódott egyalakú tövekhez, rövid magánhangzóra végződőkhöz: 1177/202–3-/337: *Fequetkopua* (HA. 2. 30); 1296: *Forkoskurhya* (KMHsz. 96); 1322: *Ernefyastephanpaulia* (KMHsz. 93); 1322: *Moyspaulia* (KMHsz. 179); 1332: *Bechkapua* (KMHsz. 49). Ezekhez a névszótövekhez a mai nyelvben már *j*-s toldalék kapcsolódik. Mivel több ehhez hasonlóval is találkoztam a vizsgálat során, ezért ezeket a típusokat a toldalék variánsainál számadattal fogom megjelölni.

A többalakú, magánhangzóra végződő tövek esetében a *v*-s tőtípusra 93 példa szerepelt a helynevekben. Ezek közül 75 *falva* utótagú volt, pl.: 1272>344: *Erdeufalua* (KMHsz. 92); 1307: *Azunfalua* (KMHsz. 38);

1313: *Mokoufolua* (KMHsz. 179); 1338: *Apathfalva* (KMHsz. 34). Érdekes jelenséget mutat a *tó* : *tava* típus, amelyből 18 szerepelt a korai ómagyar kori helynevek utótagjaként, pl.: 1228/491: *Donath thawa* (HA. 2: 76); 1260: *Agtoa* (HA. 3: 59); 1307/XVII.: *Falwtova* (HA. 3: 35); 1329: *Leucatoa* (KMHsz. 174). Ahogy a példák is tükrözik, vannak olyan esetek, amikor a *v*-s *tő* még nem jelenik meg. Ez azzal magyarázható, hogy a *β* spiráns intervokális helyzetben kiesett, amely a *toa* típust eredményezte, ebben pedig a hiátus ekkor még nem került betöltésre (SÁROSI 1991: 180).

A többalakú, mássalhangzóra végződő, változatlan tőtípushoz az *-a* formáns 513 alkalommal kapcsolódott. Ezek között az egy szótagú helynévi utótagok közül a *pataka* volt a legnépszerűbb, amelyhez 246 alkalommal járult az *-a*, olyan esetekben, mint pl.: +1135/+262>405: *Warbokpathaka* (HA. 3: 42); 1265: *Borsod potoka* (HA. 4: 44); 1377/384: *Kelemen pataka* (HA. 4: 33). Szintén gyakori volt a *háza* utótag is, amely 33 alkalommal fordult elő az adatbázisomban, pl.: [1200 k.]/896 u.: *Aprohalomhaza* (KMHsz. 35); 1282: *Guze haza* (HA. 3: 36); 1332: *Ibwrfiastephanhaza* (HA. 2: 42); a *kuta* 28 alkalommal, pl.: +1015/+158//403/PR.: *Appadykuta* (KMHsz. 35); 1240: *Nyrkutha* (HA. 2: 66); 1270: *Batakuta* (HA. 3: 33); a *foka* 23 esetben, pl.: 1192/374/425: *Kelyfuka* (KMHsz. 148); 1278: *Zortosfoka* (HA. 3: 29); a *laka* 21 különböző helynéven szerepelt, pl.: [1177]/500 k.: *Mwswan laka* (KMHsz. 193); 1272/419: *Symonlaka* (KMHsz. 242); 1323/332: *Phyluplaka* (KMHsz. 106). Szintén ennek a tőtípusnak a csoportját erősítette a háromszótagú *monostora* utótag is, amely 21 alkalommal jelent meg helynévi utótagként, pl.: 1217: *Gabrian Monustura* (KMHsz. 108); 1325: *Zolathmunustura* (KMHsz. 266); 1343: *Abrammonustura* (KMHsz. 28). Más utótagok csak elenyésző számban fordultak elő az elnevezésekben, ezek egy- vagy kétszótagos szavak voltak, pl.: [1230]/231: *Narduncharasta*; 1258/259: *Varallya* (KMHsz. 294); 1307: *Kuthfeu zurduka* (HA. 2: 43); 1326/353: *Apatzatuna* (KMHsz. 34).

A többalakú, mássalhangzóra végződő tőtípus egy másik kategóriájára, a hangzónyújtó tőtípusra 32 példát találtam az *-a* személyjellel ellátott névadatok között. Ezekben a nevekben legnagyobb számban – 20 esetben – az *út* szótó szerepel, pl.: 1256: *Kyraluta* (KMHsz. 155); 1299/369/570: *Telkwta* (HA. 2: 34); 1324/326: *Banautha* (HA. 3: 33); de találunk példát a *nagyuta*: 1327/373/762: *Abanogutha* (KMHsz.

27); a *mocsara*: 1341: *Zulukmachara* (KMHsz. 248); vagy a *dereka*: 1338: *Zubur dereka* (HA. 2: 82) névszótövekhez kapcsolódó *-a* toldalékváltozatra is.

A személyjel kapcsolódását vizsgálva a többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzóvesztő tőtípus is előfordult a korai ómagyar kori helynevek utótagjai között. Ilyen volt például a *malom* : *molna*: 1286: *Hench molna* (KMHsz. 127); [1321]>448/XV., 1350: *Apamolna* (KMHsz. 33); vagy a *farok* : *farka* típus: 1347: *Chabagatafarka* (KMHsz. 70); 1303: *Tuysulforka* (HA. 4: 42). Ezek mellett arra is akad példa, amikor a hangzóvesztés még nem ment végbe a névszótövekben: 1256: *Scentiwan berecha* (HA. 4: 51). Ebben az esetben a kétnyíltszótagos tendencia nem érvényesült a szóban, és nem jött létre a mássalhangzó-torlódás. Ez a példa abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy a toldalék nem igazodik – legalábbis írásban – a névszótő hangrendjéhez.

A korpuszban 23 olyan esetet, amikor az E/3. birtokos személyjel többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzótoldó tőtípushoz kapcsolódik, pl.: +1214/272: *Sceleu Holmy* (KMHsz. 268); 1315/418: *Bedehalma* (HA. 3: 51); 1326: *Vararka* (HA. 3: 30); 1333: *Bakhtornya* (KMHsz. 43). Az *árok* : *árka* esetében azonban találtam arra is példát, amikor a hangzótoldás nem ment végbe: 1322/338: *Benkearuka* (KMHsz. 51). Ez a tőtípus úgy alakult ki, hogy miután a tövéghangzó eltűnt a (C)VCVCV szerkezetű szavak végéről, fejlődésük két irányba indulhatott el: az egyik eset, amikor a kétnyíltszótagos tendencia hatására még a tövégi vokális eltűnése előtt kiesett a második szótag magánhangzója, majd miután a tövéghangzó is lekopott egy csonka, mássalhangzó-torlódást tartalmazó szó jött létre (**áruku* > *árku* **árk.*); a másik fejlődési lehetőség, hogy nem esett ki a többelseji magánhangzó, így a tövéghangzó lekopása nem volt hatással a szó belsejére (**ároku* > *árok*) (SÁROSI 1991: 176). A korai ómagyar korban egymás mellett élt a mássalhangzó-torlódást tartalmazó és a torlódás nélküli tő, és a helynevek esetében is erre látunk itt példát.

Az említett példák között találkozunk olyanokkal, amelyekhez ma már a *-j-s* toldalékot kapcsoljuk. Az *-a* variáns kapcsolódásával 360 ilyen példa áll, pl.: [1230]/231: *Narduncharasta* (KMHsz. 199); 1251/281: *Zadurzorma* (HA. 4: 67); 1319: *Keralpopa* (KMHsz. 154); 1333: *Kunch sppan mayura* (HA. 4: 76); 1342: *Apatakala* (KMHsz. 34). Ezeken kívül

az olyan magas számban előforduló példákat is ide sorolhatjuk, amelyeknek utótagja *pataka* (*patakja*), *kuta* (*kútja*), *uta* (*útja*).

A helynévi utótagok szótagszámát figyelembe véve az *-a* 35%-ban egy szótagos szavakhoz járult. Emellett 62%-ban kétszótagú szavakhoz, míg 3%-ban háromszótagú szavakon fordul elő. Ez utóbbiak mind a *monostora* utótagot tartalmazták.

5.3. A személyjel *-e* variánsa 305 esetben jelent meg az adatbázisomban, vagyis 26%-os arányban. Az általam vizsgált, korai ómagyar kori helynevekben a veláris fővariáns kétségtelenül az *-e* volt.

Egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő névszóhoz egy alkalommal kapcsolódott az *-e*: 1332–5/PR.: *Pop(r)uzeulese* (KMHsz. 214).

Ez a toldalék 171 alkalommal járul többalakú, mássalhangzóra végződő, változatlan tőtípushoz. Az egyszótagú szavak közül legnagyobb arányban a *völgye* utótag szerepel, pl.: 1275/835: *Burwelge* (HA. 3: 34); 1283/464: *Diznipaztorwelge* (KMHsz. 83); 1344: *Sumuswelge* (HA. 2: 69); 1337/XV.: *Nadasdwelge* (HA. 4: 72). A *földe* 36 alkalommal jelenik meg, pl.: 1268/347: *Folufolde* (HA. 3: 61); 1330: *Gachmihalfelude* (KMHsz. 108); 1339: *Fuldespeturfulde* (KMHsz. 104); a *hegye* 19 esetben, pl.: 1283: *Budihöhege* (HA. 3: 34); 1325/380/470: *Kemechehegye* (HA. 4: 76); a *bérce* 11-szer fordul elő, pl.: 1341: *Viduztaberche* (HA. 2: 71); 1341/347: *Hagmaskwzberche* (HA. 3: 25); míg a *réte* 9, az *öréme* 7, a *réve* 4 alkalommal, pl.: 1325: *Breztouarete* (KMHsz. 66); 1335>342/434: *Sarrethe* (HA. 3: 28); 1262/271: *Kukenzueureme* (HA. 3: 26); 1332/414: *Babawreme* (KMHsz. 40); +1291/[1325 k.]/399: *Pestreue* (HA. 4: 72); 1323: *Mohareve* (KMHsz. 190). Ezen a tőtípuson belül két olyan példával találkoztam, amikor magában az alapszóban nem következett be a kétnyíltzótagos tendencia: 1330: *Partaazunkurthuele* (KMHsz. 217); 1256: *Benkeerestewene* (HA. 4. 1265), ezáltal ezek voltak a legmagasabb szótagszámú, három- és négyszótagú szavak, amelyekhez az *-e* toldalék járult.

A többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzónyújtó tőtípushoz való kapcsolódásra is találtam 44 példát. Legmagasabb arányban, 22 alkalommal, a *víz* : *vize* eset szerepelt a korai ómagyar kori helynevek között, pl.: 1262: *Ipuluyze* (HA. 3: 37); 1317: *Eguruize* (KMHsz. 88); 1338/396: *Erwyze* (KMHsz. 93); Az *ér* : *ere* forma 15 esetben szerepelt az

adatbázisomban, pl.: 1211: *Feket hereh* (KMHsz. 98); 1261/271: *Kethpokere* (HA. 3: 26); 1344: *Solmusere* (KMHsz. 243); a *kerék* : *kereke* mindössze 3 alkalommal, a *réz* : *reze* pedig egy alkalommal fordult elő az *-e* toldalékkal ellátva, pl.: 1327/589: *Holthnewukereke* (KMHsz. 131); 1327/589: *Holthneukereke* (KMHsz. 131); 1256/283//572: *Vamusreze* (KMHsz. 292).

Gyakori esetben jelenik meg az *-e* többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzóvesztő névszótövek után. A legnépszerűbb ebben a kategóriában a *telek* : *telke* ~ *teleke* eset. A *telke* formára két példát találtam, míg a *teleke* alakra 39-et. A hangzóvesztő tőtípus létrejöttét, ahogy korábban már említettem, a kétnyíltszótagos tendencia miatti, második szótagi magánhangzó kiesése segítette elő (SÁROSI 1991: 174). A *teleke* esetében a településnevek tanulsága alapján ez még nem történt meg, így az abszolút szótövhöz kapcsolódik a toldalék, olyan helynevekben, mint pl.: +1015/+158//403/PR.: *Dedteluke* (KMHsz. 81); +1247/+284//572: *Pangrachtelke* (KMHsz. 226); 1274: *Ostteluke* (HA. 2: 32); 1346: *Feltymarteleke* (KMHsz. 101); 1347: *Tyborchtelke* (HA. 3: 56). A *berek* : *berke* esetében 7 példával találkoztam, amelyek közül kettőben az abszolút szótövhöz kapcsolódik az *-e*: 1281/XVIII.: *Zamarbereke* (KMHsz. 248); 1326: *Tyukzoubereke* (HA. 3: 26); míg 5 alkalommal a már hangzóvesztett tövhöz, pl.: 1254/364/399: *Dedberke* (HA. 2: 60); 1339: *Zyluastelkeberke* (HA. 3: 56).

Az *-e* toldalék 27 alkalommal többalakú, magánhangzóra végződő, *v*-s tövhöz kapcsolódott. Ennél a formánsnál is azt tapasztaltam, hogy a *v*-s tö az esetek felében már kialakult, míg a másik felében az *-e* egy vokálisához kapcsolódik, ezzel hiátust alkotva. A tőtípusoknak ezen kategóriájában a *töve* 14 alkalommal fordul elő, ebből 8-szor a hiátust már betöltötte a *v* hang, 6 esetben azonban két magánhangzót látunk egymás mellett, pl.: +?1061/272//390: *Vorsadteue* (HA. 2: 54); 1086: *Veizeztue* (HA. 2: 81); 1326: *Arkuspothaktuwe* (KMHsz. 36); 1335/350: *Gorgopathakthue* (HA. 4: 33). A *köve* utótag 8 esetben fordult elő az adatbázisomban, amelyből 5 alkalommal hiátusos formában, 3 esetben pedig a spiráns helyén *v*-vel, pl.: 1245/264: *Danuskue* (HA. 2: 60); 1256: *Phylupkue* (KMHsz. 105); D1265/265: *Balwankewe* (HA. 3: 23); 1281/416: *Slovykkeve* (HA. 3: 23). A helynevek között találkoztam még a *fíve*: 1329 [ɔ: 1339]/559: *Josephzenaffywe* (HA. 3: 53) és a *folva* 'falva': 1339: *Azonfolue* (KMHsz.

38) utótagokkal, de ez utóbbin a toldalék nem alkalmazkodik a névszó hangrendjéhez.

Azok a névszótövek, amelyek bizonyos toldalékok előtt – így az E/3. birtokos személyjel előtt is – *j*-s formájukat mutatják, szintén előfordultak a kutatásom során. A *fő* : *feje* 12 alkalommal szerepelt a helynévi utótagok között *-e* személyjellel kapcsolódva, pl.: 1177/202–3/337: *Fequetfee* (HA. 2: 30); [1230]/231: *Sciluasfee* (KMHsz. 265); 1248/326: *Zuduskafeye* (KMHsz. 246); 1261/271: *Ketherdeutofeye* (HA. 3: 26). A *mező* : *mezeje* típus négy alkalommal fordult elő: 1236: *Cuesmezee* (KMHsz. 213); 1236: *Euzlumezee* (KMHsz. 213), amelyek közül vannak példák a *j*-s tövűség kialakult formájára is: 1270: *Remechmezeye* (KMHsz. 231). 1344: *Lusukmezeye* (KMHsz. 176). Az egész névállományon belül ezek a lexémák ennél többször szerepeltek, de az *-i* személyjel variáns előtt. Ezek a formák korábban diftongusra végződtek (később *ó*, *ő* ~ *é*-re), és egyes toldalékok előtt a *j*-s tövük jelenik meg, így például az E/3. birtokos személyjel előtt is. A névkorpuszom 8 példája azt mutatja, hogy vannak olyan *-e* alakváltozattal álló szóalakok is, amelyekben a *j* még nem töltötte ki a hiátust a spiráns kiesése után. Ezekben az esetekben az *-e* az előtte álló tövégi magánhangzóhoz kapcsolódik: +1015/+158//403/PR.: *Batatie* (KMHsz. 48); [1230]/231: *Sciluasfee* (KMHsz. 265).

Az itt felsorolt példák között 45 olyan alak fordul elő, amelyekben ma már a *j*-s toldalékváltozatot használjuk, pl.: *réte* (*rétje*) vagy a *földe* (*földje*).

A szótagszám tekintetében az *-e* palatális variáns 68%-ban egyszótagos szavakhoz kapcsolódott, 31%-ban kétszótagos szavakhoz, míg a fennmaradó 1%-ban három- és négyszótagos szavak után szerepelt.

5.4. Az *-i* 134 esetben volt adatolható a korai ómagyar kori helynevekben, ez az alakváltozat csekély mértékben, mindössze a vizsgált helynevek 12%-ában volt jelen. Meg kell azonban jegyezni, hogy annak következtében, hogy az *-a*, *-e* ~ *-i* ingadozás a korban még természetes volt, számos esetben bizonytalan a toldalék formája. A vizsgálatom során egyértelmű volt azoknak a helynévalkotó elemeknek az értékelése, amelyek *-a*, *-e* alakúak voltak. Az *-i* vagy *-y* betűvel jelölt toldalékok esetében azonban már nem ennyire egyértelmű a helyzet. Tudjuk, hogy az ómagyar korban még zajlik a nyíltabbá válás, illetve, hogy a helyesírás konzerválja a nyelvet. Mindezeket szem előtt tartva *e* nevekben az *i* és *y*

betűket a személyjel *-i* variánsának jelölőjeként értelmeztem, jóllehet a valós nyelvhasználatban ezeken a helyeken akár már *e* is állhatott. Az azonban az általam összeállított névanyag alapján világos, hogy a számarányok egyértelműen a palatális *-e* számbeli fölényét mutatják az *-i*-vel szemben.

Névanyagomból az egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő szavak közül csupán egy példa sorolható fel, mégpedig a *szőlő* : *szőlői* eset: 1350: *Gughzeuley* (KMHsz. 114). A *szőlő* : *szőlője* formát azonban megtaláljuk a *-je* toldalékváltozatnál is. Itt tehát a szónak még a *j* nélküli, magánhangzós toldalékváltozattal álló alakját látjuk, bár itt sem zárhatjuk ki, hogy csupán az írott alak nélkülözi a *j*-t, az élőnyelvben akár jelen is lehetett.

A többalakú, mássalhangzóra végződő, változatlan tőtípusra az *-i* kapcsolódása esetében 69 példát találtam. Ezek közül a legmagasabb számban – 11 alkalommal – a *völgyi* utótag fordul elő, pl.: 1022: *Furizuelgi* (KMHsz. 106); [1265]/265: *Worrezovelgy* (HA. 3: 30); 1286/XVI.: *Zeky wewlghy* (KMHsz. 42); 1292: *Saagwelgy* (HA 4: 50); a *révi* 9 alkalommal, pl.: 1192/374/425: *Vrreui* (KMHsz. 288); 1314: *Warrewy* (HA. 3: 43); 1330: *Zomorreui* (KMHsz. 267); a *bérci* 7 alkalommal, pl.: 1256: *Zylfabercy* (HA. 3: 29); 1265: *Golombuk berchy* (HA. 4: 45); 1329: *Akaztofabeerchy* (HA. 2: 23); a *biki* 4 utótagon, pl.: 1228/378: *Madabiki* (HA. 2: 25); 1333/334: *Patazkabiky* (HA. 2: 67); a *földi* 4 esetben, pl.: 1270/272: *Kanasfeldy* (KMHsz. 143); 1313: *Gyurbarthfewldy* (KMHsz. 113). Elenyésző számban fordultak elő az adatok között olyan lexémák, mint pl.: 1286/XVI.: *Woch Zeky* (KMHsz. 301); 1332–7/PR.: *Azzunuisari* (KMHsz. 38); 1341: *Verespetvrligety* (KMHsz. 299). Ebbe a tőtípusba tartozik a háromszótagú *eresztvény* is: 1324: *Forcasereztewyni* (HA. 4: 57); 1341: *Remeteerezteueny* (KMHsz. 231), de ezekben az esetekben még nem esett ki a második többelseji magánhangzó a kétnyíltzótagos-tendencia hatására, így *eresztvény*-ként szerepelnek a példákban. Emellett az *-i* 42 esetben egyszótagos szavakhoz, 25 esetben két szótagos névszótövekhez járult ezen a tőtípus-kategórián belül.

A többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzónyújtó tőtípushoz 13 példát találtam. A legnépszerűbb a *kerék* : *kereki* volt, amely 7 alkalommal fordult elő *-i* toldalékváltozattal, pl.: [1270–72]>XVI.: *Abo kereky* (KMHsz. 73); 1280: *Foydkereky* (HA. 4: 41); 1284/410: *Chehkereky*

(KMHsz. 73); 1321/336: *Bekuskerequi* (KMHsz. 50); az *ér* : *eri* és a *víz* : *vizi* 3-3 alkalommal szerepelt a helynévi utótagok között, pl.: +1214: *Barba heri* (HA. 4: 55); 1228/305/361: *Cudurheri* (HA. 3: 63); 1295/315: *Kechewyzy* (HA. 2: 63); 1327/469: *Warvyzy* (KMHsz. 295).

A többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzóvesztő névszótövek csoportjára 11 példát találtam, amelynek nagy része – 9 eset – a *telek* valamilyen formája. Ezen belül: 6 *teleki* ~ *telüki*, 3 pedig *telki* alakban jelenik meg, pl.: 1340>348: *Helgeteluky* (KMHsz. 133); 1338: *Zolouchtelky* (KMHsz. 248). A *telek* : *teleke* ~ *telke* ingadozásról már említést tettem az *-e* formánsnál, amely az *-i*-vel ellátott alakokra is ugyanúgy vonatkozik. Ugyanez érvényes a *terem* : *teremi* utótagra is, amely egyetlen esetben fordult elő helynévi utótagként: 1323: *Bothteremi* (KMHsz. 64). A fennmaradó példa a *berek* : *berki*: 1326/335: *Warouberky* (HA. 4: 66).

A hangzótoldó tótípusra mindössze egyetlen példát találtam a *halom* : *halmi* szó esetében: +1214/334: *Sceleu Holmy* (KMGsz. 268). Ebben a kategóriában korábban is említettem, hogy a tövéghangzó szóvégi eltűnése után mássalhangzó-torlódás keletkezett (ebben az esetben ez *holm* ~ *halm* lehetett), de a könnyebb kiejtés érdekében ejtéskönnyítő magánhangzó oldotta fel a két konzonáns egymás mellé kerülését. Ennek a változásnak elsősorban a mássalhangzóval kezdődő toldalékok miatt kellett megtörténnie, hiszen három magánhangzó kiejthetetlen lett volna (SÁROSI 1991: 176).

A többalakú, magánhangzóra végződő, *v*-s tövek ek közé 4 példa sorolható, amelyek közül egy a *kő* : *kövi*, 3 pedig a *tő* : *tövi* forma volt, pl.: 1296/488: *Lwkaskwy* (HA. 3: 39); +1183/326/363: *Almatui* (KMHsz. 31); 1353/360: *Gorgopatakhue* (HA. 4: 33). A *v*-s töre nézve ebben az esetben is az mutatkozik meg, amikor két magánhangzó került egymás mellé, hiátust idézve elő.

33 példát találtam azokra az esetekre, amikor a névszótövek a *j*-s alakjukat veszik fel a toldalék előtt. Ezek mindegyike hiátussal szerepelt az adatok között, amely természetesen nem zárja ki azt, hogy az élő nyelvben elhangzott a *j*. A *fő* : *fei* 19 alkalommal fordult elő, pl.: [1077–95]/+158//PR.: *Ozowfei* (HA. 3: 23); 1192/374/425: *Scereufey* (KMHsz. 136); 1347: *Fulniresfey* (HA. 2: 23); 1368: *Berendapatakafey* (HA. 4: 43); az *erdő* : *erdei* 7 esetben, pl.: 1326/335: *Dedacherdei* (HA. 4: 56); 1320:

Vatha erdey (KMHsz. 296); 1350: *Zulgaerdei* (KMHsz. 266); a *mező* : *mezei* 4 alkalommal, pl.: 1321: *Poharilmezey* (KMHsz. 225); 1344: *Keralmezei* (KMHsz. 154); a *tető* : *tetei* 2 alkalommal, pl.: 1256/284/572: *Felsytethey* (KMHsz. 101); 1323: *Gerhatetey* (HA. 2: 77); az *elő* : *elei* pedig 1 esetben: 1260: *Zoromeley* (HA. 3: 65). A névszótövek *j-s* alakváltozata mindössze három toldalék előtt mutatkozik meg: *-i* és *-ú/-ű* melléknévképzők, valamint az E/3. birtokos személyjel kapcsolódásakor. Ennek magyarázatát abban kereshetjük, hogy az ősi, egy konzonánsból álló toldalékok előtt teljes *tő* állhatott (**mezeyet*). Ez az alak a *mező*-féle formák megjelenésével ugyan megszűnt, azonban az analógia hatására az említett toldalékok előtt a teljes *tő* jelenik meg.

Szótagszámot tekintve az *-i* személyjel 55%-ban kapcsolódott egyszótagos szavakhoz, míg 43%-ban kétszótagosokhoz. A fennmaradó 3%-ban háromszótagú szavak után szerepelt.

5.5. Az általam összeállított adatbázisban összesen 33 alkalommal, mindössze 3%-ban szerepel a birtokos személyjel *j-s* formája, amelynek 30 alkalommal a *-ja*, 3 esetben pedig a *-je* alakja található meg a névben.

A *-ja* egy esetben kapcsolódik egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő, egyszótagú tőhöz: 1288: *Marcelneygyaya* (HA. 2: 43).

Az alakváltzat 19 esetben tapad többalakú, magánhangzóra végződő névszótövekhez. Ezek közül mindegyik a hangzórövidítő tőtípusba sorolható, pl.: 1283/353: *Ragalzuhaya* (HA. 2: 67); [1290 k.]: *Kach scenaya* (KMHsz. 161); 1290>413: *Merkaknaya* (HA. 3: 77); 1326: *Wydafaya* (HA. 3: 56); 1330: *Zenyepalataya* (HA. 2: 45). A *morotva* : *morotvája* típusra egy példát találtam, ebben az esetben azonban az utótag *mortvája* formában szerepe, a második szótagbeli magánhangzó kiesésével: 1266: *Aaron mortuaya* (KMHsz. 37). Kivételes eset a *rekettyéje* utótag, amely az alábbi módon szerepel a névszók között: 1344: *Simarakathyaia* (KMHsz. 242). Meglepő lehet számunkra az utótag mély hangrendje. Ez azzal magyarázható, hogy a *rekettye* déli szláv eredetű jövevényszó, amely **rakytbje* formában került át a magyarba és kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel *rakottya* és *rekettye* alakokban élt tovább (TESz. 3: 371). A helynév esetében ennek előbbi formájával találkozunk.

Többalakú, mássalhangzóra végződő, változatlan tőtípushoz 8 esetben kapcsolódik a *-ja*, pl.: 1248/326: *Panithordia* (KMHsz. 216); 1268/347: *Foncholcahacya* (HA. 3: 61); 1332: *Pechwaradya* (KMHsz. 220). A 9-ből

8 esetben a névszótó *t* vagy *d* zárhangra végződik, egy esetben pedig *sz* réshangra: 1326/353: *Jobbhozya* (KMHsz. 140).

A *j*-s változat *-je* formánsa két alkalommal kapcsolódik egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő tőhöz: 1341/347: *Nogdelwerwie* (HA. 3: 28); 1350: *Charzeleye* (KMHsz. 72).

A toldalékok előtt *j* elemet mutató formákhoz köthetjük az *erdő* : *erdeje* példát, amelyben már világosan látszik a *-je* toldalékváltozat: 1329: *Azunerdeye* (HA. 2: 23).

Szótagszám tekintetében a *-ja* 51%-ban egyszótagú szavakon szerepel, 36%-ban kétszótagú szavakon és a maradék 24%-ban háromszótagú szavak után jelent meg.

5.6. Az ómagyarban korban teljesedett ki az a folyamat, amelynek következtében megjelent az általam vizsgált toldalék *-ja*, *-je* formája. Ennek ellenére a helynevek utótagjai között az ómagyar korban még található olyan alakokat, amelyekben a toldalék *-j* nélküli változata szerepel, jóllehet később a *j*-s toldalékforma válik használatossá. A névadatok között 38 ilyen esetet találtam pl. 1272/419: *Pweth herdey* (KMHsz. 227); 1320: *Vatha erdey* (KMHsz. 296); 1326: *Visaerdei* (HA. 3. 56); 1326: *Buzyaserdey* (HA. 3. 51); 1326/335: *Dedacherdei* (HA. 4. 56); 1377/387: *Kerthuelusmezey* (HA. 4. 33); 1296: *Forkoskorhya* (KMHsz. 96); 1350: *Gughzeuley* (KMHsz. 114); *Benedekpatakafey* (HA. 4. 43); 1264/298/572: *Solumosfey* (KMHsz. 243).

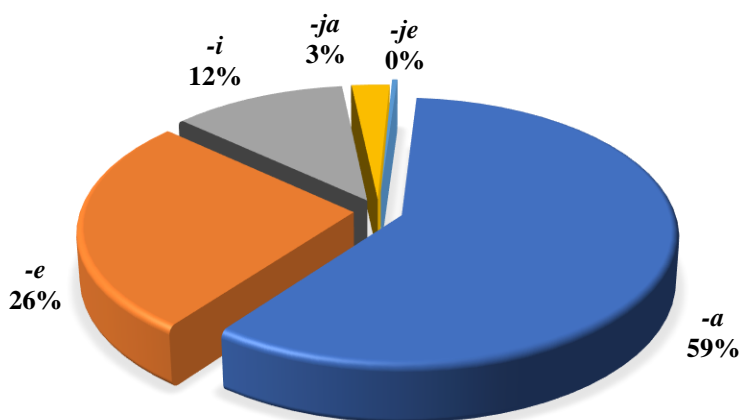
Ezek az esetek azért figyelemre méltók, mert egy átmeneti helyzetet tükröznek. A korai ómagyar korban nem volt ritka az a kapcsolódási mód, amikor a magánhangzós formák magánhangzós tövég mellett szerepeltek, azaz hiátust eredményeztek. Ahogyan dolgozatomban már többször is említettem, e jelenség összefüggésben áll a β és a γ hangok kiesésével. KOROMPAY az alábbi példákkal szemléltette ennek fejlődési útvonalát: „Emlékeinkben pontosan nyomunkövethető e folyamat három jellegzetes állomása: akad még példa a spiráns meglétére is: TA.: *fehe* (...); a XI–XII. századi adatok többségét a hiátus jellemzi: TA.: *azaa*, *mezee*, 1231: *Sciluasfee*, 1236: *Ezulu mezee* (Oklsz.) stb.; és csak a XIII–XIV. század folyamán jelennek meg – akkor viszont eléggé általános érvénnyel – a *-j*-s toldalékváltozatok: 1330: *Michalhazateteye* (Oklsz.)” (1991: 272).

5.7. A korai ómagyar kori helynevek vizsgálatakor az E/3. birtokos személyjel leggyakrabban megjelenő alakváltozata az *-a* volt (59%). A

palatális formák közül az *-e* gyakoribb volt (26%) , mint az *-i* (12%). Mindegyik esetben elmondható, hogy a többalakú, mássalhangzóra végződő, változatlan tőtípusokhoz kapcsolódtak nagy számban: az a 75%-ban, az *-e* 56%-ban, az *-i* 52%-ban. A hiátust előidéző formák (az összérték 6%-a)általában a *v*-s névszótövek fejlődéséhez, vagy a *j*-t tartalmazó névszótövek alakulásához kapcsolhatók.

A birtokos személyjel *-j-s* formája nem szerepel nagy arányban (3%) a korai ómagyar kori helynevekhez kapcsolódva. A korai ómagyar korban kezd elterjedni a *j-s* toldalékváltozat mássalhangzós végű tőtípusokhoz járulva és erre példát itt is találunk. Összességében azonban mégis azok a helynévi utótagok voltak többségben, amelyeket ma már *j-s* toldalékkal látunk el, ebben az időben azonban még csak a magánhangzós toldalékok kapcsolódtak hozzájuk, ez az összérték 39%-ára jellemző.

Az általam vizsgált toldalék megoszlását a korai ómagyar kori helynevekben az alábbi diagram szemlélteti.

1. ábra: Az E/3. birtokos személyjel megoszlása a korai ómagyar kori helynevekben

6. Az E/3. birtokos személyjel a Jókai-kódexben

6.1. A dolgozat elején említést tettem arról, hogy a tanulmányaim alatt már foglalkoztam az E/3. birtokos személyjellel. Az akkori vizsgálat alapját a Jókai-kódexben található közszavak adták, amelyeken nagy arányban jelentkeznek a személyjel alakváltozatai. Ehhez segítségemre volt a kódex szótárszerű feldolgozása, amely 2002-ben jelent meg JAKAB LÁSZLÓ összeállításában. Ez a munka jelentősen megkönnyítette a munkámat a vizsgálat során, hiszen tartalmazza a Jókai-kódex ábécérendes adattárát és ez alapján rendszerezi a korpusz egészét. A kódexben található adatok feldolgozásra kerültek a kötetben alaktani, helyesírási, hangjelölési, hangtani szempontból is. A tőtípusra vonatkozó megállapításaimat ezen munka alapján teszem.

A Jókai-kódexben az E/3. birtokos személyjel 464 különböző lexémán 1247 alkalommal szerepel.

6.2. A személyjel *-a ~ -á* variánsa 421 alkalommal fordul elő, 152 különböző lexémán, ez az összes előfordulás 32%-a. Az *-á* mindössze négy alkalommal jelenik meg a kódexbeli szavakon: *ygazan* (JókK.: 30/15), *az vtan* (JókK.: 14/23); *Ez vtan* (JókK.: 137/7); *m'vtan* (JókK.: 19/15).

Ez a formáns a többalakú, mássalhangzóra végződő, változatlan tőtípushoz 302 alkalommal kapcsolódott, 130 különböző lexémán.

Többalakú, magánhangzóra végződő névszótövek esetében 125 alkalommal fordul elő az *-a*, pl.: *tarsa* (JókK.: 50/2); *orzagat* (JókK.: 89/13); *langa* (JókK.: 151/2); *yrgalmassaga* (JókK.: 34/21); *czudalasara* (JókK.: 161/11); *baratsaga* (JókK.: 63/10).

Többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzótoldó- és vesztő tőtípusba tartozó lexéma 7 alkalommal szerepelt a kódexben *-a* személyjellel, pl.: *farkanac* (JókK.:149/9); *hatalma* (JókK.: 93/2); *yutalma balol* (JókK.: 125/11); *syralmat* (JókK.: 168/20). Az *-alom/-elem* képzővel ellátott névszók előfordulása gyakori a Jókai-kódexben. Habár a személyjellel ellátott alakok között nem találtam olyat, amelyben még a mássalhangzótorlódás állt volna fenn (HB.: *hotolm*), a kódexben ez nem lett volna furcsa, hiszen egy hivatalos dokumentumról beszélünk, amelynek kissé archaizáló, mesterkélt nyelvezete van (SÁROSI 1991: 177).

A többalakú, magánhangzóra végződő, *v*-s tövű névszóra egyetlen példa volt, amelyen ez a toldalék szerepelt: *zaua* (JókK.: 162/8).

A személyjelnek ez az alakja a többalakú, magánhangzóra végződő hangzóváltakoztató kategóriában ugyancsak egy alkalommal jelent meg a kódexben: *fya* (JókK.: 11/23).

A többalakú, magánhangzóra végződő, tővégi időtartamot váltakoztató tőtípusra 5 példát találtam: *attyam fya* (JókK.: 93/26); *attyafya'* (JókK.:); *nugodalmaert* (Jók.: 59/24), *engalya* (Jók.: 46/25); *yelenuoltan* (Jók.: 37/24).

A kódexben 5 olyan lexéma szerepel, amelyhez a korban még a toldalék *-a* változata szerepel, de a mai nyelvben már a *-j-s* variánst kapcsoljuk hozzá, ilyen pl.: *botat* (JókK.: 84/9); *uysagaert* (152/17).

A szótagszámot figyelembe véve a Jókai-kódexben az *-a* birtokos személyjel 43%-ban háromszótagos, 29%-ban kétszótagos, 13%-ban 1 szótagos, 11%-ban négyszótagos és 4%-ban ötszótagos szavakhoz kapcsolódott.

6.3. A személyjel *-e ~ -é* változata 476 alkalommal fordul elő, 197 különböző lexémán, amely az összes előfordulás 43%-át jelenti. Az *-é* alakváltozat 4 alkalommal fordul elő a kódexben olyan esetekben, ahol a személyjel után még más toldalék is szerepel, pl.: *zereuel* (52/12).

Az egyalakú rövid magánhangzóra végződő tőtípus 2, a hosszú magánhangzóra végződő 3 alkalommal jelent meg a kódexben az *-e* formáns kapcsolódásával: *feledewee* (JókK.: 93/5); *kewuetewye* (JókK.: 116/19); *ídveze'tewet* (JókK.: 36/5); *mye* (JókK.: 47/5); *valam'et* (JókK.: 118/2).

A többalakú, magánhangzóra végződő, *v-s* tőtípuson 3 különböző lexémán jelent meg az *-e*: *zy'ue* (JókK.: 65/20); *n'elue* (JókK.: 37/16); *tewueben* (JókK.: 40/2).

A többalakú, mássalhangzóra végződő, változatlan tőtípushoz 131 különböző lexéma esetében járult a birtokos személyjel ezen variánsa, pl.: *ydnepe* (JókK.: 49/11); *zerzese* (JókK.: 74/13); *nemese* (JókK.: 82/11); *ked'elmessege* (JókK.: 63/21); *gyewlhewtsege* (JókK.: 151/4).

A többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzónyújtó típushoz 8 alkalommal kapcsolódott *-e*, olyan esetekben mint, pl.: *ezebe* (JókK. 9/25); *felere* (JókK.: 19/3); *ken'ere* (JókK.: 130/14); *gewkeret* (JókK.: 63/5); *neue* (JókK.: 101/24); *tewzetewl* (JókK.: 151/13).

Az *-e* 23 esetben járult a hangzótolldó- és vesztő tőtípushoz, pl.: *lelke* (JókK.: 51/14); *vetket* (JókK.: 68/23); *zerrelme* (JókK.: 12/26)); *merget* (JókK.: 93/27); *g'ewtrelemeert* (JókK.: 81/17); *engedelmere* (JókK.: 65/11).

A *j-s* névszótövek közül a *fő* : *feje* szerepelt egyedül a kódexben, több példán keresztül. Ezekben az esetekben a *j* már kitöltötte a hiátust: *fe'e* (JókK.: 13/15).

A Jókai-kódexben is találtam az *-e* kapcsolódásakor 7 olyan lexémát, ahol a *-je* alak helyett az *-e* szerepel, pl.: *verteuel* (JókK.: 147/25); *zentet* (JókK.: 159/17); *nemtelenet* (JókK.: 128/6); *kerestett* (JókK.: 75/21); *bew'tenek* (JókK.:27/22); *feldebe* (JókK.: 39/03).

Az *-e* variáns a Jókai-kódexben 36%-ban kapcsolódott háromszótagos, 32%-ban kétszótagos, 19%-ban egyszótagos, 9%-ban négyszótagos és 3%-ban 5 szótagos szavakhoz.

6.4. Az *-i* variáns 133 alkalommal szerepel a kódexben, 45 különböző lexémán. Ez az összérték 10 %-át jelenti.

Az *-i* 40 esetben jelenik meg többalakú, mássalhangzóra végződő, változatlan tőtípuson, pl.: *vezel'tt* (JókK.: 115/13); *zem'tt* (JókK.: 72/19); *kelczeg't* (JókK.: 22/25); *eletet* (JókK.: 145/22).

A többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzóvesztő esetére egy példa volt a kódexben: *lelkyuel* (JókK.: 116/4).

A többalakú, magánhangzóra végződő tőtípuson egy-egy alkalommal jelenik meg az *-i*: *fe're* (JókK.: 43/18); *yde't* (JókK.: 67/2).

Szótagszám tekintetében az *-i* toldalék 36%-ban kapcsolódott háromszótagos szavakhoz, 31%-ban egyszótagos szavakhoz, 24%-ban kétszótagosakhoz és 9%-ban négyszótagosakhoz.

6.5. A *-ja* 186 esetben szerepel a kódexben, 62 különböző lexémán, amely az összes előfordulás 13%-a. Ezzel szemben a *-je* toldalékkal 26 alkalommal, 9 különböző szó esetében találkoztam, amely az összes megjelenés 2%-át jelenti.

A *-ja* 9 alkalommal jelent meg egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő tőtípushoz kapcsolódva, pl.: *bolczoyauual* (JókK.: 39/19); *vtalo'a* (JókK.: 93/05); *hordo'a* (JókK.: 27/7), illetve egy esetben egyalakú, rövid magánhangzót követően: *capuya* (JókK.: 152/8).

Emellett 23 alkalommal többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzóváltakoztató kategóriában, pl.: *arczaya* (JókK.: 25/25); *capsayat* (JókK.:84/8); *fyaczkaya* (JókK.: 158/27); *palanta'a* (JókK.: 75/1)

A toldalék egy esetben kapcsolódik többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzótoldó tőtípushoz: *t'tkyaban* (JókK.: 26/12).

A többalakú, magánhangzóra végződő tövek esetében a hangzóváltakoztató tőtípusban egy példában jelent meg a *-ja*: *ayta'an* (JókK.: 84/10).

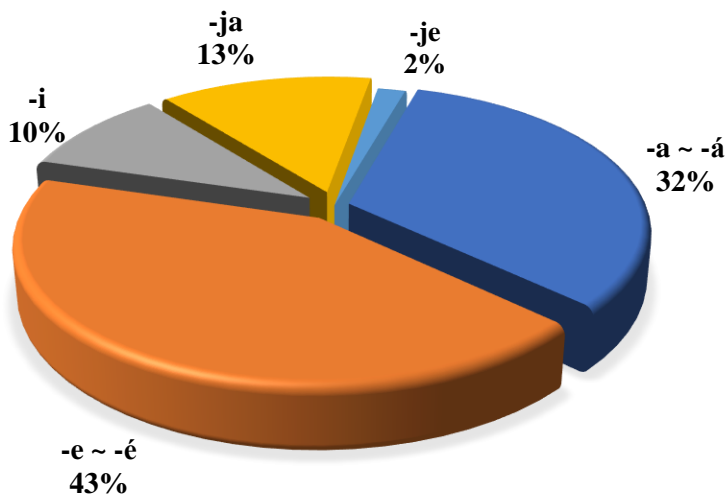
A *-je* pusztán 9 alkalommal jelenik meg a kódexben, különböző szavakon, amelyek közül 3 esetben egyalakú, hosszú magánhangzóra végződő tőtípusokhoz kapcsolódva: *ydueze'teyenek* (JókK.: 36/19); *re'tew'e* (JókK.: 4/11); *kewuetewye* (JókK.: 116/19); egy alkalommal mássalhangzóra végződő, hangzóváltakoztató tőtípushoz: *elmeye* (JókK.: 121/3); 3 alkalommal magánhangzóra végződő *ydeye* (JókK.: 98/5); *ere'euel* (JókK.: 44/7); *tete'ere* (JókK.: 64/14) szavakban.

A kódexben szerepelnek egy-egy alkalommal az *apa* : *apja*, *anya* : *anyja* típusú rokonságnevek E/3. birtokos személyjellel ellátott változatai. Ezekről, a tőtípus és a birtokos személyjel kapcsolatának tekintetében sajátosságot mutató alakokról a dolgozatomban névszótövekre vonatkozó fejezetemben már említést tettem.

Szótagszámukat tekintve a *-j-s* toldalékok 54%-ban kétszótagú, 27%-ban háromszótagú, 19%-ban egyszótagú és 6%-ban négyzótagú szavakhoz járultak hozzá a kódexben.

A Jókai-kódexben található, E/3. birtokos személyjellel ellátott szavakhoz számos esetben toldalék járul. Ezekre nem kívánok kitérni részletesen a dolgozatomban, de annyit fontosnak tartok megemlíteni, hogy a ragok kapcsolódása előidézhetheti a birtokos személyjel megnyúlását. Ezt mutatja az *önképe* + *-re* sublativus esete: *ewnkepere* (JókK.: 75/4); vagy a *malasztja* : *malasztját* példája, amikor *-t* tárgyrag követi a birtokos személyjelet: *malastyat* (JókK.: 56/18).

A személyjelek nyelvemléken belüli megoszlását az alábbi diagram szemlélteti.

2. ábra: Az E/3. birtokos személyjel megoszlása a Jókai-kódexben

7. Konklúzió

Az E/3. birtokos személyjel korai ómagyar kori megjelenéséről az adatok tükrében megállapítható, hogy alakváltozatai közül az *-a* formáns volt túlnyomó többségben (59%), míg a magas hangrendű szavakhoz sokkal inkább az *-e* kapcsolódott az *-i*-vel szemben. A Jókai-kódexben való vizsgálódás során hasonló eredmények születtek, bár itt sokkal kisebb volt a különbség az *-a* és az *-e* kapcsolódási arányai között (43%–32%). Az *-i* megjelenésének mértéke, ha nem is nagy arányban, de csökkent a helynévi vizsgálatokban megállapított adatokhoz képest, ám itt is az *-e* volt a palatális fővariáns.

A toldalék milyenségét alapvetően a szó hangrendje határozza meg. Érdekesnek találtam azt a néhány példát, amelyekben nem illeszkedik a birtokos személyjel a névszó hangrendjéhez: 1339: *Azonfolue* (KMHsz.

38); 1332-7/PR.: *Azzunuisari* (KMHsz. 38); [+1262]>+306: *Chemerne potoky* (KMHsz. 24); +1214/334: *Sceleu Holmy* (KMHsz. 268); 1297/367: *Kudymalusy* (KMHsz. 162); 1265: *Scentiwan berecha* (HA. 4: 51).

Megerősítve a szakirodalmak vonatkozó részeit az *-a*, *-e* ~ *-i* megjelenése a teljes tő : csonka tő szembenállást mutató tőtípusokban kiegyenlített volt a kutatásom során. Az 1350 előtti helynevekben minden variánsnál azt tapasztaltam, hogy a legnagyobb arányban a többalakú, mássalhangzóra végződő, változatlan tőtípusú utótagokhoz járultak hozzá és a Jókai-kódex birtokos személyjeles szavai ezt szintén megerősítik. A tőtípust vizsgálva a többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzónyújtó és a többalakú, mássalhangzóra végződő, hangzóvesztő- és toldó tőtípus volt a második legnépszerűbb.

A *-j-s* toldalékváltozat legelőször magánhangzóra végződő szavak után jelent meg, amely a korai ómagyar kori helynevekben valóban nagyobb arányt mutat a mássalhangzós tövéggel szemben. A Jókai-kódexben ez fele-fele arányban fordul elő. A *-j-s* változatok a korai ómagyar kor során kezdenek általánossá válni a mássalhangzós végű szavakon és a vizsgálataim is azt mutatják, hogy a 15. századi nyelvemlékben már kiegyenlített a megoszlása a konzonánsra és a vokálisra végződő tövekben.

A szótagszámot is vizsgáltam mindkét forrás esetében. A korai ómagyar kori helynevekben az *-a* legtöbb esetben a kétszótagos utótagokhoz kapcsolódott, míg az *-e*, *-i* és a *-j-s* formák az egyszótagosakhoz. A Jókai-kódexben a magánhangzós toldalékok túlnyomó részt a háromszótagos szavakhoz kapcsolódtak, míg a *-j-s* változatok a kétszótagosakhoz. A szótagszám összehasonlításánál azonban figyelembe kell venni azt is, hogy a helynévi utótagok esetében feltételezhetően a nem túl terjedelmes kifejezésre törekedtek, míg a Jókai-kódex szókincsét tekintve rendkívül sokszínű, és benne a képzett szavak a szótagszámot jelentősen növelik.

Mindkét forrásban tapasztalhatók olyan alakok, amelyekhez a mai nyelvben már *-j-s* toldalékot illesztenénk, a korban azonban még az egytagú toldalékok mutatkoznak. Itt is eltérő a megoszlás a két forrástípusban: a helynevek tekintetében ez gyakran előfordul, míg a Jókai-kódexben már csak elvétve találok ilyennel. Természetesen elképzelhető, hogy az élő nyelvben *j*-vel ejtették ki ezen szavak birtokos

személyjeles alakját, és csak a helyesírásban nem jelölték a hangot. Ma is találkozunk ehhez hasonló példákkal a 'teja', 'fijú' stb. szavak leírása és kiejtése során.

Fontosnak tartom megemlíteni azokat a szavakat, amelyek mindkét forrásban előfordulnak. Voltak olyan szavak, amelyek megtalálhatók mindkét helyen, s alakjukban változást nem tapasztaltam. Ilyen az *ágy* : *ágya*: 1346: *Moyzunnadaga* (KMHsz. 179), *agyaban* (JókK.: 4/8); *ház* : *háza*: +1256: *Bodugazunhaza* (KMHsz. 61), *hazaba* (JókK.: 7/26); *láb* : *lába*: 1232: *Laba* (KMHsz. 70), *labat* (JókK.: 152/12); *vár* : *vára*: 1255: *Abauyuara* (KMHsz. 27), *vara* (JókK.: 37/9); *út* : *útja*: 1337: *Hodwtha* (KMHsz. 130), *vtaban* (JókK.: 111/1); *farok* : *faroka*: 1341: *Mezeuforka* (KMHsz. 187), *farkanac* (JókK.: 149/9); *vég* : *vége*: 1349: *Gathuege* (KMHsz. 111), *vegere* (JókK.: 8/4); *hely* : *helye*: 1325: *Mathekenderehele* (HA. 2: 79), *helye* (JókK.: 80/17). Voltak azonban olyan, mindkét forrásban előforduló lexémák, amelyek esetében eltérő alakokat találtam. A *tő* : *tőve* típus a helynevekben nagyobb arányban fordul elő hiátusos formában. Ebben az esetben a spiráns intervokalikus helyzetbeli kiesése nincs kitöltve a *v*-vel: +1256: *Harangadthue* (KMHsz. 122). A Jókai-kódexben erre már nincs példa, itt kivétel nélkül a *v*-s tőtípus jelenik meg: *tewueben* (JókK.: 40/2). Mindkét forrásban szerepel a *kapu* toldalékos változata: 1177/202–3/337: *Fequetkopua* (HA. 2: 30), *capuya* (JókK.: 152/8). Míg az 1350 előtti helynevekben hiátusos formában szerepel, egyalakú toldalék előtt, addig a 15. századi nyelvemlékünkben a *-ja* formáns járul hozzá. Ugyanez a jelenség fedezhető fel a *tető* : *teteje* esetében is: 1256/284//572: *Felsytethey* (KMHsz. 101), *tete'ere* (JókK.: 64/14). A *fő* : *feje* szintén fellelhető a forrásokban: +1015/+158//403/PR.: *Agyfei* (KMHsz. 29), *feye* (JókK.: 125/27), ez esetben a helynevekben még előfordul a *j* nélküli változat, míg a kódexben már minden esetben megjelenik a *j*, mint hiátustöltő.

A leginkább figyelemre méltónak a *falva* : *falva* ~ *faluja* esetet tartottam. A helynevek között gyakori ez az utótag, amely minden esetben *falva* formában szerepelt a korpuszban: 1262/311: *Scinefalva* (KMHsz. 265). A kódexben szintén megtalálható ez a birtokos személyjellel ellátott lexéma, de *faluja* formában: *faluyanak* (JókK.: 97/16). Ebben az esetben az eltérést a különböző jelentésben kereshetjük. Míg a *falva* a birtokos jelzős szerkezetű főnevekben a valakihez, valamihez való tartozást fejezi ki,

addig a *faluja* sokkal inkább 'a hely, ahol lakik' jelentéssel bír. A falva a *v*-s tövű névszók fejlődési útját járta be, de a nyelvemlékekben mégsem ebben a változatban találkozunk vele. A kódexben a *falu* szó egyalakú tőként szerepel, míg a helynevekben kizárólag a *v*-s tövű alakja terjedt el. SÁROSI az alábbi írást ennek magyarázataként: „A jelenségre adott magyarázat szerint a *Pálfalva*, *Farkasfalva*-féle helynevek bizonyos fokig elszigetelődtek a *falu* közsztől, bár valószínű, hogy nem szűnt meg teljesen a kapcsolat a két önállósult tövváltozat között” (SÁROSI 1991: 182).

A dolgozatomban az általánosan elfogadott megállapítások az E/3. birtokos személyjel fejlődési vonalára, névszótövekhez való kapcsolódására, variánsainak megjelenésére és elterjedésére nézve megerősítést nyertek. A példákon keresztül átfogó képet kapunk arról, hogy a toldalék megoszlása, tőtípusokkal való viszonya hogyan alakult a korai ómagyar kor elejétől kezdve a 15. század közepéig, olyan különleges eseteket is megmutatva, amelyek két változás közötti, átmeneti jelenségeket tükröznek.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1957. Az -i birtokos személyrag. *Magyar Nyelv* 53: 287.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza.* Budapest, Gondolat.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó. 78–79.
- BERECZKI GÁBOR 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai.* Budapest, Universitas Kiadó. 53.
- BERRÁR JOLÁN 1957. *Magyar történeti mondattan.* Budapest, Tankönyvkiadó. 45.
- BUDENZ JÓZSEF 1887. A harmadik személynév az ugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 21: 190–199.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1974. Szóvégrendszerünk az ős- és az ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 70: 430–440.
- FÖLDES LÁSZLÓ 1971. A *-telek* ’földterület’ jelentéstörténete. *Magyar Nyelv* 67: 418–431.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *A korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó.
- HAJDÚ PÉTER 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Budapest, Tankönyvkiadó. 68.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 74–75.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–PÓCZOS RITA–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból.* 2. *Doboka–Győr vármegye.* 3. *Heve –Küküllő vármegye.* 4. *Liptó–Pilis vármegye.* Debrecen. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–PÓCZOS RITA–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2005. *Korai magyar helynévszótár.* Debrecen.
- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata Makó környékének földrajzi nevei alapján.* Nyelvészeti tanulmányok 14. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. A magyar tájnévadás. *Nyelvtudományi Értekezések* 126.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. 4. átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. A »falu« a magyar helynevekben (XIII–XIX. sz.). Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei. I.* BENKŐ LORÁND szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó. 259–280.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. II/1.* BENKŐ LORÁND szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó. 321–348.
- LŐRINCZE LAJOS 1947: *Földrajzineveink élete*. Budapest. 15.
- MELICH JÁNOS 1918: Az -i többesképzőről. *Magyar Nyelv* 14: 230–252.
- MÉSZÖLY GEDEON 1926. *A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai*. Szeged, Szeged városi nyomda és könyvkiadó. 10–16.
- S. HÁMORI ANTÓNIA–TOMPA JÓZSEF 1972. *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 533–546.
- S. HÁMORI ANTÓNIA 1959. A 3. személyű birtokosra vonatkozó személyrag-változatok használata mássalhangzós tövű szavainkban. *Magyar Nyelv* 55: 55–61.
- SÁROSI ZSÓFIA 1991. A névszótövek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei I.* BENKŐ LORÁND szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó. 160–187.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. A tövek. In: *Magyar nyelvtörténet*. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. Budapest, Osiris. 129–134.
- SIMONYI ZSIGMOND 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I. Magyar hangtan és alaktan*. Budapest. 707–710.
- SZINNYEI JÓZSEF 1888. A birtokos személyragozásról. *Magyar Nyelvőr* 17: 147.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. III. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967.
- TÓTH VALÉRIA 1996. Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *Magyar nyelvjárások* 33: 59–70. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abauj és Bars vármegye)*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

ZELLIGER ERZSÉBET 1991. A szóösszetétel. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei. I.* BENKŐ LORÁND szerk. Budapest, Akadémiai Kiadó. 547–550.